

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

2 • 2000 årg. 85

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.mag. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.stud. Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas

Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Henrik Meinander (ordförande)

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kafka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser

Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår nya adress: HTE, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. Telefon 09/191 22 836, fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Dyra knektersättare

Avlöning av legokarlar under svensk stormaktstid

MIKKO HUHTAMIES

Under svensk stormaktstid rekryterades det inhemska infanteriet genom utskrivning av en man per rote i rotar om tio man eller hemman.¹ Redan under trettioåriga kriget stabiliserades emellertid en praxis där särskilt mera förmögna bönder avlönade en "leigdekarl" i stället för att själva rycka ut. Ersättsarsystemet expanderade med tiden så att legokarlarna under vissa perioder utgjorde närmare 80% av rekryterna från hemlandet.² Som legokarlar avlönades vanligen obesuttna, vilket innebar att den egentliga skattepliktiga jordbrukande befolkningen undgick utskrivning.

Den svenska stormaktens legokarlar utgjorde inte en nordlig motsvarighet till de centraleuropeiska legoknektarna; de var inte utbildade yrkessoldater, utan civila som ryckte in i armén som ersättare för andra civila. I motsats till de egentliga legosoldaterna användes ersättarna, i likhet med andra inhemska knektar, huvudsakligen för att bemanna fästningarnas garnisoner. Det fanns emellertid några drag som förenade legokarlarna och andra europeiska legosoldater: för båda kategorierna innebar en värvning ofta den enda näring som

¹ År 1642 övergick man till rotering enligt hemman. Om utskrivningarna i allmänhet, se t.ex. N. E. Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsambället inför utskrivningarna av folfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992), passim. M. Huhtamies, 'Ersättare och ödesmål. Utskrivningar i Eura och Kumo under trettioåriga kriget', HTF 1997, s. 1–5. I det följande använder jag termen Sverige i två betydelser, å ena sidan för att beteckna den svenska stormakten, å andra sidan använder jag benämningarna Finland och Sverige för att beteckna de områden som bildar dagens stater.

² A. Luukko, *Etelä-Pohjanmaan historia II* (Vaasa 1945), s. 421.

stod till buds. Båda kategorierna bestod av överflödigt folk, som i statsmaktens ögon var till större nytta på slagfälten än i hemlandet.

Avlöning av ersättare för att undgå krigstjänst förekom allmänt på olika håll i Europa. I Danmark fanns sålunda redan på 1620-talet ett slags nationellt lantvärn, som uppbyggades bland bönderna. Det danska systemet omfattade i princip bönder, men i praktiken närmast ogifta drängar, som i allmänhet ryckte in som ersättare för besuttna. Användningen av ersättare medförde en mängd missbruk såsom mutor.³ Även i England var det på 1600-talet vanligt att förmögna medborgare som i princip var underkastade uppstånd avlöna de ersättare. I Frankrike förekom ett system med ersättersoldater från mitten av 1700-talet.⁴

I Sverige fungerade ersättersystemet väl så länge man hade tillgång till en överskottsbefolkning. På grund av de nästan årligen återkommande utskrivningarna uppstod emellertid snabbt en brist på manskap. Följden var att ersätternas löner steg. De som lejde en ersättare blev tvungna att betala höga legor – de motsvarade i extremfall t.o.m. priset på ett mindre hemman, omkring 200–250 daler kopparmynt. Ifall man inte lyckades leja en ersättare måste husbonden själv eller hans son rycka in i krigstjänst, vilket vanligen medförde att hemmanet blev kameralt, men ibland också de facto, öde. Ifall hemmanets enda arbetskarl utskrevs till krigstjänst på livstid innebar detta under en tid som präglades av arbetskraftsbrist ett allvarligt hot för ett litet hemmans framtid. Användningen av ersättare svarade även mot kronans fördel, ty då husbönderna stannade i hemlandet som skattebetalande jordbrukare minskade inte kronans intäkter.

Bonden måste ofta välja mellan två lika kostsamma alternativ: att leja en ersättare eller förlora hemmanet. Legornas storlek varierade under olika tider i rikets olika delar. I början av seklet uppgick en normal lön till omkring 50 koppardaler, i mitten till ca 100 och i slutet av perioden till över 300.

³ A. Viljanti, *Vakinaisen sotamiehenpidon sovelluttaminen Suomessa 1600-luvun lopulla* (Turku 1935), s. 10. Se även L. Jespersen, 'The Machtstaat in Seventeenth-century Denmark', *Scandinavian Journal of History* 1985, s. 278.

⁴ Beträffande ersättare i olika länder, se t.ex. A. Corvisier, *Armies and Societies in Europe* (Indiana 1979), s. 132. A. Forrest, *Conscripts and Deserters. The Army and French Society during the Revolution and Empire* (Oxford 1989), s. 12, 57–61. G. Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770–1870* (Fontana 1983), s. 31. I. Woloch, 'Napoleonic Conscription: State Power and Civil Society', *Past and Present* 111 (1986), s. 114, 118. M. Engman, 'Handel med finska infödingar. Den stora värvningen till rysk armén 1831–1833', *HTF* 1996, s. 436. E. Le Roy Ladurie, *The Territory of the Historian* (1980), s. 33–60.

De högsta summorna förefaller ha betalats inom det nuvarande Sveriges område; det finns uppgifter om höga löner redan från första hälften av seklet.⁵

De summor som uppges måste närmast betraktas som nominallöner, ty det är betydligt besvärligare att klarlägga de faktiska skillnaderna mellan de legor som betalades vid olika tider i olika områden samt deras faktiska köpkraft. Uppgifterna om de legor som redovisas i uppsatsens bilaga härrör ur domböcker, ibland genom förmedling av lokalhistoriska verk, eller ur krigskollegiets ankomna brev. Detta medför vissa problem, eftersom man inte alltid med säkerhet kan fastställa när och för en hur lång tid legan utbetalats. Det förblir också oklart om legan omfattade annat utöver penningar, t.ex. boskap, spannmål, livsmedel eller kläder. Prisen på sådana persedlar kunde variera i olika delar av riket; realvärdet av 150 daler kopparmynt kunde t.ex. vara ett annat i Österbotten än i någon annan del av riket. De flesta av de i bilagan angivna legorna härrör alltså – fränsett Satakunta och Sverige – ur domböcker, därifrån de funnit vägen till lokalhistoriska arbeten. Det innebär att de genomgått två slag av urval. För det första får man via tingen endast reda på fall som gett upphov till konflikter inför domstol, vilket eventuellt kan leda till att särskilt höga legor betonas. Å andra sidan har lokalhistorikerna kanske valt ut vissa typer av fall – möjligen sådana där legorna var högre än normalt. Båda faktorerna är till sin natur systematiska, d.v.s. ifall de medför en betoning av höga löner gäller detta hela riket. Summorna i bilagan visar emellertid vissa huvuddrag. För det första steg legorna under seklets gång. En motsvarande stegring kan iakttas också ifråga om brukssmedernas löner.⁶ För det andra framgår att de (nominal)legor som betalades varierade i rikets olika delar. För det tredje visar bilagan att ersättarna kunde kvittera ut höga eller mycket höga löner.

Även då man beaktar att kopparmyntets värde försämrades under seklets gång kan man konstatera att legokarlarnas löner i stort sett fördubblades under perioden 1640–1660 såsom Pentti Virrankoski har konstaterat. Man kan som jämförelse nämna att brukssmedernas reallöner (relate-

⁵ Jag har sparat de fall jag granskar närmare med hjälp av P. Virrankoski, 'Suurvalta-ajan pohjoispohjalaiset palkkasoturit', *Studia historica* 1, Acta societatis historicae ouluensis (1967), s. 114. Av de legor han uppger har jag närmare granskat alla som uppgår till minst 400 koppardaler.

⁶ K. H. J. Viikuna, *Arkielämää patriarkaalisessa työmiestyhteisössä*, Hist. Tutk. 196 (Helsinki 1996), s. 127.

rade till priset på en tunna råg) steg något från 1620- till 1660-talet, men klart från andra hälften av 1660-talet.⁷ Kopparmyntet försämrades i förhållande till silvermyntet så att en silverdaler 1633 motsvarade två, 1643 två och en halv och 1665 redan tre koppardaler.⁸ Myntförsämringen var alltså relativt sett så ringa att den inte inverkar på slutsatserna ovan. Enligt 1643 års kurs motsvarade 100 respektive 250 koppardaler t.ex. 40 respektive 85 daler silver.

Albrecht Hansson och 550 daler kopparmynt

Den högsta kända legan i Finland, 550 daler kopparmynt, betalades 1658 i Uleå socken. Den är betydande – den motsvarade värdet på femton fullvuxna oxar.⁹ Summan är exceptionell, men just därför av intresse för forskningen. Den aktualiserades vid tinget i Uleå 1675 då bonden Erik Tihinen från Laitasaari i Muhos inför rätten uppgav att han nästan två decennier tidigare betalat summan till en man vid namn Albrecht Hansson.¹⁰ Tihinen skrevs ut som knekt vid 1657 års utskrivning inför kriget mellan Sverige och Danmark. Något år senare lejde han Albrecht Hansson som ersättare.¹¹ Utskrivningen drabbade 1657 Österbotten särskilt hårt eftersom den exceptionellt utgick från antalet män och inte antalet hemman. En rote bestod alltså av tio män i stället för tio hemman, vilket innebar att det per rote fanns färre män som kunde skrivas ut. Vid denna tid rådde också särskilt stor brist på legokarlar – vilket lejaren också konstaterade på tinget:

⁷ Vilkuna, s. 127.

⁸ E. F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II* 1:2 (Stockholm 1936), s. 614.

⁹ H. Ylikangas, *Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi* (Porvoo 1990), s. 178–181. S. Klingnäs, *Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen*, *Studia Historica Upsaliensia* 181 (Uppsala 1997), s. 161.

¹⁰ I åtminstone ett känt fall betalades också åt en dräng i Muhos vid samma tid år 1658 en exceptionellt hög dränglega, 32 koppardaler. T. Nygård, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen*, *Hist. Tutk.* 150 (Helsinki 1989), s. 136. Albrecht Hanssons lega är känd för forskningen, men bakgrunden till rättsfallet har inte behandlats. Se t.ex. P. Virrankoski, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III* (Oulu 1973), s. 623.

¹¹ Rullor 1658:5:399, Krigsarkivet, Stockholm (SKrA), (mikrokort k02052 5/6). Utskrivningsåret framgår av rullan. Se *Pohjanmaan rykmentti 1626–1809*. Tiivistelmä ev. luutn. evp. C-B.J. Petanderin laajasta ruotsinkielisestä Kuninkaallisen Pohjanmaan rykmentin historiasta. Laatinut ev. luutn. evp. Stig Roudasmaa (1989), s. 82-101.

... hurusåssom han för een tijdh sedhan månde Leija een Albrecht Hansson wedh Nampn till soldat för sitt hemman om 1/2 Mant. Skatt, och såssom då warit stoor trång Mähl effter Lego Karlar, måst honom gifwa i Lega – 550 D.K.M.t sedhan hafwer bem.te. Albrecht warit på tågh och straxt effter skrifningen sadhes blifwit fördh till Danmark.¹²

Vid tinget konstaterades vidare att Albrecht omedelbart efter utskrivningen skickats till Danmark, varifrån han rätt snart återvände till Finland. I Finland strövade han omkring och livnärde sig närmast med stöld i Savolax och Kajana, vilket ledde till att han hölls fångslad i Kajaneborg och Uleåborg.¹³ Slutligen skickades han till garnisonen i Riga där han ånyo blev fast för stöld. Albrecht dömdes till gatlopp, men begav sig på flykten innan straffet hann verkställas och där upphör uppgifterna om honom.¹⁴ Erik Tihinen klagade nu inför rätten över att han blivit förpliktigad att stiga i ledet trots att han lejt en dyr legokarl – låt vara att denne nu begett sig på flykten. Därtill uppgav han att han var en gammal och sjuklig man som led av en tarmsjukdom. Rätten beslöt att befria Tihinen från krigstjänst.

Vem var då Albrecht Hansson och varför fick han en så exceptionellt hög lega? Förhållandet framgår av en mönstringsrulla från 1666 som också visar varför kronan krävde att Tihinen skulle inträda i tjänst i stället för sin legokarl. I rullan avspeglas också den två år tidigare utfärdade legohjonsstadgan från 1664, som t.ex. stadgade om lösdriivares rätt att röra sig samt om att de skulle övervakas och användas för krigstjänst. Landshövdingarna ålades att handha övervakningen i respektive län.¹⁵ Rullan uppgjer:

Albrecht Hansson i Laitasaari L. af Erich Johansson [Tihinen]. Rymbd 1665 för tiufwerij. Bonden bord wara frij om han infödd ware, men *effter han [A.H.] war född i Swerige* står bonden i stället.¹⁶

¹² Uleå sommarting 6–8.9.1675, Österbotten KOa 17, p. 192v–193, RA. Enligt Virrankoski hade Albrecht tagit lega 1658; uttrycket "een tijdh sedan" avsåg alltså i detta fall sjutton år, *V i r r a n k o s k i*, 'Suurvalta-ajan pohjoispohjalaiset palkkasoturit', s. 114 o. *Pohjois-Pohjanmaan historia*, s. 623.

¹³ Albrecht Hansson nämns första gången som Erik Tihinens ersättare i 1662 års rulla. Han tjänade då i kapten Framhold Köhlers kompani i Gustav Horns regemente, rullor 1662:5:244 (k 02111 1/5). Han återfinns också i följande års rulla, i april 1663, då rullan uppgjer "ähr länge fången på uhleborg", rullor 1663:6:299 (k 02122 5/9). Han nämns ännu i februari 1665, rullor 1665:6:375 8k 02143 3/5), SKrA.

¹⁴ Rullor 1668:5:439: "Rymbdh i Righa", SKrA. *P e t a n d e r - R o u d a s m a a*, s. 88.

¹⁵ *N y g å r d*, s. 45–46.

¹⁶ Rullor 1666:5:189v (K 02152 4/6), SKrA. Kursivering av förf.

Lejaren ansvarade alltså för sin legokarl på grund av att denne var född väster om Bottniska viken. I praktiken fick man således leja en ersättare från Sverige, men då tog lejaren en betydande risk: legan var högre än vanligt och om ersättaren rymde – vilket inte var ovanligt – krävde myndigheterna att lejaren själv skulle inträda i tjänst.¹⁷ Höga legor betalades på båda sidor om Bottniska viken och konkurrensen om ersättarna höjde legorna. Ersättarnas legor uppgick vid denna tid i Finland till högst omkring 300 koppardaler, men t.ex. i Kumla i Sverige erlades enligt åtminstone en uppgift 1659 hela 480 koppardaler till en ersättare.¹⁸ Den intensifierade värvningen i mitten av seklet höjde legorna också i Finland till exceptionella höjder.

Statsmakten försökte dämpa denna "fjärrhandel". Det var förbjudet att värva ersättare väster om Bottniska viken, men det var i alla fall rätt vanligt. Förbudet gällde överhuvudtaget män från andra län: det var endast tillåtet att leja legokarlar som var födda i värvarens hemlän. Kronan försökte koncentrera handeln med ersättare inom länen, där landshövdingen skulle övervaka lönenivån. Statsmakten fruktade att ifall legokarlar fick röra sig fritt skulle deras löneanspråk stiga alltför mycket – fruktan var inte ogrundad såsom framgår av fallet Albrecht Hansson. Kronan försökte även i övrigt begränsa migration, men lyckades inte fullständigt. Man försökte emellertid begränsa rörligheten på många sätt: tjänstefolk skulle ha fast anställning, skeppare förbjöds att transportera arbetsfolk över Bottniska viken och det krävdes ett flyttningstillstånd av landshövdingen för att få röra sig i landet.¹⁹

Hur var det möjligt att betala en så hög legosumma? Enligt 1652 års mantalslängd bodde fyra personer som betalade mantalspenningar på Tihinens hemman om ett halvt mantal. Enligt tiondelängderna, som ger en uppfattning om spannmålsodlingen, var hemmanet åtminstone inte särskilt förmö-

¹⁷ Rullor 1666:5:189v (K 02152 4/6), SKrA. Se även Virrankoski, 'Suurvalta-ajan pohjoispohjalaiset palkkasoturit', s. 112.

¹⁸ Klingénus, s. 161. Priset på livsmedel och spannmål steg speciellt under 1650-talets sista år, vilket innebär att legornas verkliga "köpkraft" inte steg i lika hög grad som man kunde tro om man enbart granskar legosummornas nominalvärde. J. Söderberg & A. Jansson, 'Corn-Price and Equalisation: Real Wages in Stockholm 1650-1719', *Scandinavian Economic History Review* 36:2 (1988), s. 51–52. Siffrorna avser Stockholm, men är riktningsgivande också för resten av riket. Utgående från medelpriset på råg i riket framstår särskilt slutet av 1640-, 1650- och 1670-talen som högkonjunkturer. Hecksher, bilagor, diagram ix.

¹⁹ T.ex. 1620 utfärdades en förordning som förbjöd tjänstefolk och annat arbetsfolk att flytta utomlands. År 1693 förbjöds tjänstefolk att flytta från ett län till ett annat utan tillstånd av landshövdingen, Nygård, s. 50.

get; största delen av hemmanen i Laitasaari betalade högre tionden.²⁰ Storbyn Laitasaari hade många invånare och det är möjligt att man fick ihop summan genom en insamling. De bästa förutsättningarna att leja ersättare hade man i stora byar med en socialt och ekonomiskt enhetlig bondebebyggelse. I områden med storgods fungerade systemet emellertid sämre ur lejarens synvinkel; man kunde inte fördela utskrivningsbördan t.ex. genom att turas om, ty ett förmöget hemman var inte beroende av sin fattigare granne och var därför inte heller redo att samarbeta. Laitasaari hörde till det område där man brände tjära, traditionellt genom gemensamma insatser av två eller flera hemman. Det är möjligt att pengarna samlades in av ett sådant tjärbolag.²¹

Andra exempel på höga legor

I fallet Albrecht Hansson förelåg ett samband mellan den höga legan och det faktum att legokarlen var utsocknes, men var detta ett genomgående mönster? I det följande granskar jag andra avtal där legosumman överskred 400 koppardaler.

Vid tinget i Ijo behandlades 1674 ett legoavtal som ingåtts 1654. Thomas Thomasson från Kiviniemi hade lejt en ersättare vid namn Nils Pålsson för 400 daler kopparmynt. Legokarlens namn ger i detta fall inga upplysningar om var han var hemma, men domboken nämner ett belysande faktum: legan hade erlagts i "fremmande landh", vilket i detta fall torde avse västra sidan av Bottniska viken.²² Det bör nämnas att Nils Pålsson ännu samma år lejde en ersättare för sig vid namn Mats Israelsson.²³ Den branta stegringen av legorna möjliggjorde detta slag av spekulation med "ersättare för ersättare"; den legokarl som först tog värvning kunde ta en förmedlingsprovision och leja en annan som soldat i stället för sig.

Vid Pyhäjoki ting behandlades 1664 ett värvningsavtal som ingåtts tre år tidigare. Vid tinget berättade Jöns Sigfredson hur "knektskotet", skyldigheten att ställa knekt, hade fallit på hans hemman 1661. För att undgå att rycka ut hade han i Gamlakarleby städslat sig en ersättare, Johan Hansson Tripp, trumslagare i kapten Leps kompani. Det ovanliga släktnamnet ger inte heller

²⁰ 9134:216, 9137:310, RA.

²¹ Virrankoski, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia* s. 254, 257.

²² Ijo vinterting 14.3.1674, Österbotten KOa 13, 732v-733, RA. "... som Thomas skall af sine ächte förtiente medell i fremmande landh gifwit till Soldaten Nils Pålsson, som han för sigh uthlegdt till Sälodat åhr 1654 ...".

²³ Rullor 1654:4, s. 825v samt 863, SKrA.

i detta fall några antydningar om ersättarens ursprung.²⁴ Legan stannade inte vid dessa 400 daler, ty kapten Leps krävde utöver denna summa ytterligare 40 daler för sig själv – legosumman uppgick alltså till sammanlagt 440 koppar-daler. Av summan gick en del till kaptenen som verkade som förmedlare och sålde män ur sin egen truppavdelning. Fallet avspeglar ett mera allmänt förfarande; just officerarna spelade en viktig roll i handeln med ersättare. De bedrev människohandel särskilt i samband med mönstringarna.²⁵

Vid Ijo ting 1668 behandlades ett legoavtal från samma år. Anders Tomason berättade i rätten hur hans dräng för någon tid sedan skrivits ut till knekt för sin bror som också var dräng. För att få behålla sin dräng hade han blivit tvungen att för 460 daler kopparmynt leja en ersättare vid namn Sven Påhlsson. Fallet visar hur viktigt det var att hålla drängar kvar på hemmanen; husbonden var redo att betala en stor summa t.o.m. för sin dräng.²⁶

Även om antalet är litet vittnar de fyra fall som redovisats ovan, tillsammans med och med stöd av materialet i bilagan, om att legorna tenderade att stiga mycket högt i Österbotten kring mitten av seklet. De behandlade fallen koncentrerar sig till norra Österbotten på 1650- och 1660-talen.

Faktorer som påverkade legorna

Lejarna blev i allmänhet tvungna att betala höga legor i det läget då lejaren redan inträtt i arméns led, ty då var det frågan om säljarens, d.v.s. legokarlens marknad (såsom i fråga om det första fallet). Härvid blev avtalsparterna tvungna att använda officerare som mellanhänder, vilket höjde priset (åtminstone i det andra fallet). Man kunde få en legokarl billigare på hemorten, i synnerhet om man köpte honom i god tid före utskrivningen. Priset på en legokarl blev vanligen högre ju längre bortifrån man måste värva honom. En

²⁴ Pyhäjoki vinterting 5.2.1664, Österbotten KOa 11, s. 506, RA: "... och wedh samma tijdh uthi G. Carleby warit Öfwerens mwth Capiteins wallb. Framholt Johan Leps trumblagare Johan Hansson Tripp att han för hans hemman hafwer läfwet Uthgå [?] dee wilkor och förordh att denne Jöns bem. antagne Saldath Johan Tripp 400 daler gifwa skulle ..."

²⁵ Se t.ex. Niels Bielke 13.5.1634 samt skriftväxling i anslutning till detta: Erich Märthen-son 12.12.1634, 1634:35a, Johan Padolinus 6.12.1634, 1634:35b, Jacob De la Gardie, 1634:37, KrABB 1634:27, SKrA. Lystersten Stenssgetter 6.6.1635, KrABB 1635:55, SKrA. Om officerare som garanter, se t.ex. Öppet bref för Lars Pehrsson i Strömmaren att wara omollesterad för knehtietiensten, KrKR 1647:612, SKrA.

²⁶ Ijo sommaring 8.10.1668, Österbotten KOa 12, s. 150, RA: "... och han i dess ställe een annan Karl Swen Jönsson som nu Uthi Cronens Tienst är för 460 dal. k.m. Legdt hafwer ..."

utsocknes krävde högre lega än en karl från den egna socknen, ty den förstnämnde försökte ofta söka sig till den bästa möjliga lejaren. Männen på hemorten riskerade att den lokala utskrivningsnämnden kunde beorda en motspänstig karl in i hären som s.k. lagskriven knekt – d.v.s. utan lön. Män i vapenför ålder flydde också ofta till andra trakter i hopp om en högre lega, ty på detta sätt kunde de bryta det lokala utskrivningsmonopolet och genom konkurrens utverka en högre lega åt sig på annan ort. I de ovan refererade fyra fallen hade åtminstone två av legokarlarna städslats på andra sidan Bottniska viken, varför man blev tvungen att betala dem bättre än karlar från lejarens hemlän. Värvingen av utsocknes över långa avstånd höjde ersättarnas legor till belopp som man förmådde betala endast i sådana rika tjärbränningsområden som Österbotten.

De tunga utskrivningarna i mitten av 1650-talet minskade antalet tillbudsstående legokarlar, i Österbotten kanske i ännu högre grad än på andra håll, ty t.ex. vid utskrivningarna 1656–1657 skrevs ett rekordantal män ut i landskapet.²⁷ Stegringen av legorna inträffade enligt domboksexemplen under 1650-talets senare hälft. Vid denna tid inleddes ett nytt krigsskede med danska kriget. Bland folket rådde säkerligen en ovilja att inträda i armén efter tretioåriga kriget; erfarenheterna från kriget var ännu i färskt minne. Stegringen av legorna påverkades emellertid också av ersättare från andra sidan Bottniska viken, vilka vittnar om den manskapsbrist som rådde i Finland. Det förekom en livlig migration mellan Österbotten och Västerbotten, som ytterligare främjades av utskrivningarna. Haver förenade områdena, som dessutom 1654 sammanförts under landshövdingen i Västerbotten. Också bland de soldater som tjänade i Västerbottens regemente var en stor del österbottningar.²⁸ De högre lönerna väster om Bottniska viken lockade och arbetskraftens friare rörlighet ökade konkurrensen. Detta gjorde det samtidigt möjligt för ersättarna att kärva högre lega.

Inom forskningslitteraturen har man hävdats att ersättarnas legor började stiga i synnerhet på 1650-talet. Man har hävdats att den viktigaste orsaken var

²⁷ Virrankoski, 'Suurvalta-ajan pohjois-pohjalaiset palkkasoturit', s. 119. J. T. Lappalainen, *Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana*, Studia Historica Jyväskylän 12 (1975), s. 28–29. Virrankoski, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia*, s. 619. Även år 1676 uttogs män i Österbotten enligt mantal (1/10), Villstrand, Anpassning eller protest, s. 308.

²⁸ Petander-Roudasmaa, s. 75.

ökningen av förläningarna efter trettioåriga kriget.²⁹ Den förlänade jorden ökade särskilt mycket just i norra Österbotten. Utskrivningsbördan var inte lika tung i förläningsområdena, varför arbetskraften och ersättarna sökte sig dit. Omvänt rådde brist på arbetskraft på skattejorden, vilket höjde inte bara ersättarnas utan också andra tjänstehjorns legor. Ökningen av andelen förlänad jord avspeglades samtidigt i de extremt höga legorna för ersättare. Arbetskraftsbristen kom omedelbart till synes på skattejorden, dit män måste värvas med höga legor t.o.m. från andra sidan Bottniska viken. Också för tjänstefolk måste man skaffa ersättare till höga legor.

På många håll i Europa var proportionerna mellan förlänad och icke-förlänad jord en avgörande faktor för hur effektivt centralmakten kunde genomföra utskrivningar: endast där centralmakten var tillräckligt stark kunde tvångsutskrivningar genomföras på ett smidigt sätt.³⁰ Ovan hänvisades till det danska uppåtdssystemet på 1620-talet som inte fungerade tillfredsställande – orsaken till misslyckandet låg just i adelns starka ställning. Man kan göra en motsvarande iakttagelse i västra Finland under trettioåriga kriget, ty utskrivningarna tyngde bönderna mest i de socknar där det fanns mycket frälsejord i förhållande till skattejorden. I dessa områden var det också svårt att finna ersättare.³¹

Legornas regionala variationer

Uppgifterna i bilagan över legor i olika delar av riket ger en ungefärlig bild av att de högsta nominallegorna betalades i Österbotten och i östra Finland. Från resten av landet finns få uppgifter, men de som finns visar en tendens att ersättarna fick lägre legor åtminstone räknat i penningar. Också väster om Bottniska viken fick ersättarna högre penninglegor.

I Österbotten var penningekonomin längre utvecklad än i resten av Finland, vilket berodde speciellt på att den ekonomiska aktiviteten intensifierades som en följd av tjärbränningen. I området utövades också andra näringar

²⁹ Virrankoski, 'Suurvalta-ajan pohjois-pohjalaiset palkkasoturit', s. 116, 118–119.

³⁰ Jfr Sven A. Nilsson, *På väg mot militärstaten. Krigsbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 3 (Uppsala 1989), s. 148, 165.

³¹ Mikko Huhtamies, *Sijaisotilasjärjestelmä ja väenotot. Taloudellispainotteinen tutkimus sijaisotilasjärjestelmästä väenottojen osana vuosina 1631-1648 Alasatakunnassa* (arbetsnamn), otryckt manuskript till doktorsavhandling, Helsingfors universitet, Historiska institutionen.

såsom sågindustri och skeppsbyggeri.³² Bristen på tjänstehjon var allmän i Österbotten och i östra Finland, vilket bidrog till att höja lönerna.³³ I båda områdena var den obesuttna befolkningens andel av invånarna relativt liten eftersom de potentiella obesuttna – t.ex. de avkomlingar som inte ärvde hemmanet – infogades i storfamiljer. I Österbotten var det också vanligt att dela hemman mellan flera arvingar, vilket till en del begränsade den obesuttna befolkningens tillväxt.³⁴ Storfamiljsinstitutionen gjorde det möjligt att betala höga legor också därför att det inom familjerna fanns mångdubbelt flera betalare än i åkerbruksområdets kärnfamiljer. Österbotten bildade en separat region som skilde sig från det övriga Finland. Som en kuriositet kan man nämna att den s.k. skansen i Kyro låg på gränsen mellan Österbotten och "övriga Finland". Även om huvudavsikten med skansen var att fänga upp desertörer, hindrade den genom sin blotta existens flyttningar från söder till Österbotten.

Fortgående konkurrens om arbetskraften

Stormaktstidens ekonomi byggde på de jordbrukande bönderna som utgjorde nästan 90% av befolkningen. Utskrivningarna samt särskilt de efter trettioåriga kriget expanderande förläningarna och andra privilegierade områden såsom bruk, vilka var fria från utskrivningar eller underkastade en lättare utskrivningsbörd, minskade den arbetskraft som stod till buds för de bönder som brukade skattejord. En lindrigare utskrivningsbörd eller frihet från utskrivningar drog till sig arbetskraft. De privilegierade områdena fick billig och disciplinerad arbetskraft, ty tredskande kunde utan svårigheter fördrivas till områden som var underkastade utskrivning och därmed råkade dessa sannolikt såsom lösdrivare också in i armén. Rikets olika områden stod ekonomiskt på olika utvecklingsnivåer; t.ex. i Österbotten var bytesekonomin, som ovan konstaterades, redan relativt långt utvecklad. I sådana områden förmådde man betala högre legor för ersättande knektar än t.ex. i Satakunta. Ur statsmaktens synvinkel var det av central betydelse att förhindra att arbetskraften flyttade till höglöneområdena. Stormakten Sverige byggde sin existens på isolerade områden där efterfrågan på arbetskraft, rikets viktigaste re-

³² Ylikangas, s. 205. Nygård, s. 145–146.

³³ J. Wilmi, *Isäntävään ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella*, *Studia Historica Jyväskylän* 43 (1991), s. 82. Nygård, s. 77.

³⁴ Wilmi, s. 147.

surs, hade monopoliserats i den merkantilistiska ekonomiska politikens anda genom att förhindra dess fria rörlighet.

I de fall som behandlades ovan var det fråga om legokarlar som städslats på västra sidan av Bottniska viken, en utväg som bönderna tillgrip när det inte längre gick att finna karlar i det egna landskapet. Det är ett känt faktum att krigsmakten främjar bytshushållning och arbetskraftens rörlighet,³⁵ men också den människohandel som ersättersystemet förde med sig spelade en roll. Handeln med ersättare under krigstid ökade migrationen eftersom man blev tvungen att städsla ersättare allt längre från hemorten. På samma sätt blev legokarlarna tvungna att fly från sin hembygd till andra orter i hopp om ett bättre legokontrakt. Såsom Nils Erik Villstrand har påvisat gav de extremt höga legorna för ersättarna större betydelse åt penningekonomin och de näringar som bar upp den såsom tjärbränning och boskapsskötsel. Under krigstid sattes de merkantilistiska bestämmelserna rörande arbetskraftens rörlighet och löner på prov och man tvingades till en del att luckra upp dem. Bönderna ställdes inför en ny utmaning; det gällde att snabbt få ihop t.o.m. stora summor pengar för att rädda det egna hemmanet eller livet.³⁶ Man började kräva en högre avkastning av lantbruket, ty endast med hjälp av ett tillräckligt produktionsöverskott kunde man betala legor för ersättare.

³⁵ E. Jutikkala, *Uudenajan taloushistoria* (Turku 1953), s. 19–23.

³⁶ Villstrand, *Anpassning eller protest*, s. 228ff.

Bilaga. Exempel på legor (i daler kopparmynt) för ersättande knektar

Österbotten på 1600- och 1700-talen

1638	60	Pedersöre	1675	300	Uleå
1642	90	Ijo	1675	320	Uleå
1647	30	Kauhajoki	1677	115	Lappo
1653	90	Lappo	1679	200	Lappo
1654	400	Ijo	1680	190	Lappo
1657	270	Ijo	1681	280	Ylihärnä
1658	550	Uleå	1682	400	Uleå
1661	400	Pyhäjoki	1701	170	Kauhajoki
1665	150	Kalajoki	1704	250	Rovaniemi
1666	160	Kyro	1707	250	Pudasjärvi
1668	460	Ijo	1709	150	Kalajoki
1669	200	Kurikka	1729	240	Lappo
1670	180	Kauhava	1730	200	Kurikka

Östra Finland på 1600-talet

1627	50	Nykyrka	1661	300	Lappvesi
1627	60	Jäskis	1661	190	Rantasalmi
1630	56	Ruokolax	1661	250	Rantasalmi
1640	90	Jäskis	1661	200	Jäskis
1640	200	Viborgs län	1662	200	Lappvesi
1640	99	Säminge	1664	300	Lappvesi
1648	132	Äyräpää	1666	280	Äyräpää
1648	110	Pieksämäki	1666	200	Jäskis
1649	120	Sulkava	1666	208	Elimä
1655	100	Kymmenegård	1672	300	Äyräpää
1655	110	Mäntyharju	1673	180	Kerimäki
1656	200	Jockas	1676	200	Valkeala
1658	130	Kerimäki	1680	250	Valkeala
1658	110	Ruokolax	1680	300	Äyräpää
1658	150	Säkkijärvi	1681	310	Äyräpää
1659	180	Kymmengård	1681	300	Valkeala
1659	100	Lappvesi			

Egentliga Finland, Nyland och Tavastland på 1600-talet

1637	80	S:t Märrens	1658	80	Kisko
1639	60	Lampis	1662	100	Helsinge
1640	100	Nastola	1675	50	Nastola
1643	100	Jorois	1680	120	Vichtis/Pusula
1646	80	Nastola	1680	32	Nastola
1654	45	Nastola	1681	68	Pälkäne

Satakunta på 1600-talet

1623	30	Birkala	1650	60/80	Loimijoki
1623	24	Eura	1653	80	Loimijoki
1629	20	Tavastkyro	1653	100	Hvittis
1630	30	Ulfsby	1655	60/80	Eura
1630	30	Ulfsby	1656	120/150	Kumo
1630	20	Loimijoki	1657	58	Hvittis
1631	30	Ruovesi	1658	25	Tyrvis
1634	50	Ulfsby	1658	90	Eura
1636	30	Loimijoki	1659	140	Kumo
1640	30	Loimijoki	1659	110	Euraåminne
1640	50	Loimijoki	1659	140	Euraåminne
1643	42	Ulfsby	1678	130	Hvittis
1645	44	Loimijoki	1679	150	Euraåminne
1646	50	Kumo	1683	120	Hvittis
1648	100	Loimijoki	1683	160	Euraåminne
1648	87	Tyrvis	1687	150	Loimijoki
1648	90	Kumo	1689	150	Hvittis
1648	100	Hvittis	1689	150	Hvittis
1648	70	Tyrvis	1689	120	Loimijoki
1648	60	Karkku			

Områden inom dagens Sverige på 1600-talet

1630	150	Tensta/Husby	1643	220	Strömmaren
1630	80	Stöde	1643	250	Strömsholm
1631	130		1644	300	Nyköping
1631	170	Thybell		100	Wassbo/Waringe
1633	112	Östensun.	1651	188	Fryksdal/Önneby
1633	130	Stockholm	1656	170	Fryksdal/Utterby
	150	Wentebrunna	1659	480	Kumla
1635	200	Viksta/Norunda	1660	200	Fryksdal/Visterud
1635	100	Kumla	1662	285	Fryksdal/Svensby
1635	93	Kalmar	1672	285	Fryksdal/Högberg
1635	120	Kalmar	1673	190	Fryksdal/Trötvik
1639	196	Fekeby/Lungtare	1675	360	Fryksdal/Grinnemo
	200	Fräselunda/Alunda	1676	300	Fryksdal/Svenneby
1642	150	Tälje	1676	300	Fryksdal/Åstebye
1643	225	Frysdalen/Sånd	1686	360	Fryksdal/Röbjörkeby

Källa: Mikko Huhtamies, *Sjaisotilasjärjestelmä ja väenotot. Taloudellispainotteinen tutkimus sijaisotilasjärjestelmästä väenottojen osana vuosina 1631–1648 Alasatakunnassa* (arbetsnamn), otryckt manuskript till doktorsavhandling, Helsingfors universitet, Historiska institutionen.

Anm: Anteckningar som 60/80 anger att såväl lejarens som legokarlens uppfattning om legan storlek framlades vid tinget. I vissa fall har tidpunkt eller ort inte kunnat fastställas.

Uppfostran som grund för människans värde och samhällets väl

Jacob Tengströms uppfostringsideal

MIKA PITKONEN

Jacob Tengström (1755–1832) är framförallt känd som Finlands förste ärkebiskop. Han var också moralfilosof, vilket hade stort inflytande på hans syn på barnuppfostran. I denna uppsats ämnar jag först behandla allmänna drag i Tengströms syn på uppfostran. I den senare delen behandlar jag moraluppfostran i Tengströms abc-bok *Läse-Öfning för Mina Barn* (1795) samt barnboken *Tidsfördrif för Mina barn* (1799). Vid sidan av Tengströms abc-bok och hans barnbok bygger uppsatsen även på hans föreläsningar om naturrätten. Genom dessa föreläsningar öppnar sig barnböckerna och Tengströms uppfostringsidéer på ett helt nytt sätt.

Jacob Tengströms syn på uppfostran

1700-talet var uppfostringsidealens stora århundrade. Till grund för tidens uppfostringsoptimism låg en empirisk kunskapsuppfattning som hade formulerats hos bl.a. John Locke och andra 1600-talstänkare. Jacob Tengström förnekade liksom dessa empirister att idéer och föreställningar kunde vara medfödda. I takt med att människans förnuft utvecklades kunde hon, enligt Tengström, uppnå mera kunskap om t.ex. Gud eller de naturliga moralprinciperna.¹ Utgående från denna grundförutsättning var uppfostran av största vikt för den mänskliga utvecklingen. Enligt Torgny T. Segerstedt hade den empiriska kunskapsynen också andra konsekvenser. Den möjlig-

¹ Tengströms föreläsningar över P. Brunmarks *Elementa jurisprudentiae naturalis* (hädanefter BF), Jus naturae generatim. Cap. I De lege naturali, § 19, Jus naturae Ethicum. Cap. 2. De officiis erga Deum, § 7, 8, 10 MS D.III.27, HUB.

gjorde enligt honom en nydanande samhällskritik i motsats till tron på medfödda idéer, som ledde till konservatism.²

Tengströms tänkande präglades också av vissa borgerliga ideal. Han betonade individens egna förtjänster framom från födseln given rang och börd. Ur detta perspektiv kom alltså människans värde att vara beroende av uppfostran snarare än nedärvda betingelser.³ Såväl i sin abc-bok som i sin barnbok betonade Tengström att en människas värde inte var beroende av yttre eller slumpmässiga faktorer. Vare sig börd, titlar, förmögenhet, skönhet eller vackra kläder sade egentligen något om en människas egentliga värde. Det enda sanna måttet på människans värde var de personliga förtjänsterna, d.v.s. hennes andliga förmåga och moraliska överlägsenhet. Tengström använde i såväl *Läse-Öfning* som i *Tidsfördrif* begreppen vett och dygd för att beteckna en persons förtjänster.⁴

Tengström hade redan tidigare förespråkat samma åsikter i *Åbo Tidningar*. I en artikel om flickors uppfostran hade han betonat att man också skulle utveckla fruntimmrens själsliga förmåga. Kvinnorna skulle lära sig att det sanna människovärdet var beroende av förnuft och dygd, d.v.s. av människans andliga förmåga och hennes moraliska överlägsenhet.⁵ Tengström gick emellertid inte lika långt i sin empirism som de franska materialisterna. Han ansåg att människorna inte till sin ursprungliga begåvning var fullständigt identiska, utan att de viktigaste kriterierna för val av "levnadsstånd" (vitae genus) var individens begåvning (genie) och naturliga böjelser.⁶

Enligt Tengström skilde sig människorna också till sitt temperament. Idén om de fyra temperamenten – det koleriska, sangviniska, melankoliska och flegmatiska – var ett arv från antiken, som gjorde sig gällande ännu under 1700-talet. Samtliga temperamentstyper hade enligt Tengström sina speciella karaktäristika, men de var också uppblandade med varandra och förändrades i takt med att människan åldrades. Sålunda hade varje barn ett speciellt temperament, vilket man måste ta hänsyn till i uppfostran.⁷

² Torngny T. Segerstedt, *Moral Sense-skolan och dess inflytande på svensk filosofi* (Lund 1937), s. 163–164.

³ 'Människjans värde beror af uppfostran', *Tidsfördrif*, s. 57. I fortsättningen används förkortningen TF för *Tidsfördrif* och LÖ för *Läse-Öfning*.

⁴ Se t.ex. följande redogörelser: 'De Olika Barnen', LÖ, s. 41, 'Gör godt, och undfly det onda, äfven i löndom', TF s. 39.

⁵ 'Reflektioner öfver fruntimmers Seder och Uppfostran', 29.4.1793, *Åbo Tidningar*.

⁶ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum. § 17, D.111.27, HUB.

⁷ BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 59–60, Jus Naturae Oeconomicum.

Tengströms intresse för pedagogik påverkades i viss mån av att han som teolog också var moderat neolog. Inom neologin betonade man balans mellan förnuftet å ena sidan och den bibliska uppenbarelsen å den andra. Typiskt för neologin var också att betona kristendomens mera praktiska sida, medan teoretiska trosfrågor sköts i bakgrunden. Tron tog sig främst uttryck i konkreta handlingar och etiska val.⁸ Neologin hade en mera positiv människosyn än den lutherska ortodoxin eller pietismen, vilket enligt Kai Häggman, innebar att man t.ex. inte ansåg att nyfödda barn var befleckade av arvsynen. Barnet hade alla möjligheter att utvecklas till en god människa om hemmet och uppfostran var de rätta. Människan betraktades sålunda långt som en produkt av sin omgivning.⁹

Tengströms neologiskt påverkade idéer tog sig bl.a. uttryck i hans krav på en förnyad trosundervisning. När han 1793 skrev i *Åbo Tidningar* om högrestånds flickors uppfostran krävde han att man istället för att plugga katekesen och svårbegripliga trossatser skulle lära sig en förnuftig och kristen dygdslära.¹⁰ Såväl i *Läse-Öfning* som i *Tidsfördrif* försökte han tydligt förverkliga dessa tankar. I dessa böcker koncentrerade han sig framförallt på att lära barn moralfilosofi, naturrätt och dygdslära.¹¹

I sin trosundervisning, som grundade sig på uppenbarelsen, tog Tengström med alla viktiga kristna dogmer som berörde Jesus. Däremot ingick inte trenighetsläran i den första religionsundervisningen för barn. I förordet till *Läse-Öfning* förklarade han att han strävat efter att ta hänsyn till barns fattningsförmåga och därför utelämnat alla svårbegripliga trossatser.

I enlighet med naturrätten inkluderade Tengström såväl barnets kroppsliga som andliga behov i uppfostran.¹² Det var föräldrarnas plikt att ge sitt barn mat och kläder. Om barnet t.ex. skulle förberedas för en karriär inom det militära var även kroppens härdning en viktig del av uppfostran. Föräldrarna

Cap. II De societate paterna, § 5, D.III.27, HUB, Tengströms föreläsningar över S. Pufendorfs *De officio hominis et civis* (hädanefter PF), s. 30, Tengström-Laguska samlingen, Jacob Tengströms manuskript, H.I.26, HUB.

⁸ Eino Murtorinne, *Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi, 1809–1899* (Porvoo 1992), s. 12, 43–44.

⁹ Kai Häggman, 'Lastenkasvatuksen ihanteet 1800-luvun Suomessa', *Kasvatus* 1993:3, s. 245.

¹⁰ 'Reflektioner öfver fruntimmers Seder och Upfostran', 8.7.1793, *Åbo Tidningar*.

¹¹ Tengströms syn på moralfilosofi behandlas i den senare delen av uppsatsen.

¹² Naturrätten behandlas i den senare delen av uppsatsen.

hade förpliktelser att se till barnets andliga utveckling. Barnet skulle utvecklas såväl intellektuellt som moraliskt.¹³

I sina uppfostringssträvanden var Tengström samhällsinriktad. Genom uppfostran kunde man forma barnen till upplysta och dygdiga medborgare. Samhällets välfärd var huvudsakligen beroende av en god barnuppfostran.¹⁴ Tengströms syn på uppfostran stod i motsats till Rousseaus naturliga och negativa uppfostringsideal, enligt vilka man inte skulle lära barnet någonting under de tolv första åren. Tengström betonade bl.a. utvecklingen av förståndet, vilket var alla människors naturrättsliga plikt.¹⁵ I sin abc-bok och i sin barnbok uppmuntrade han barnen att förkovra sina kunskaper, d.v.s. utveckla sitt förstånd.

Tengström polemiserade också mot Rousseau i sina föreläsningar, men han syftade då inte på romanen *Emile* utan på den berömda tävlingskriften, som behandlade människors olika värde. I första delen av skriften prisar Rousseau den vilda människan, liksom det s.k. naturtillståndet, som känner vare sig uppfostran eller utveckling.¹⁶ Tengström menade att Rousseaus uppfostringsideal innebar att barnen skulle växa upp som de vilda djuren helt utan uppfostran. Detta fann Tengström absurt. Han hänvisade till de erfarenheter man hade av barn, som fått växa upp fritt i skogen. Utan uppfostran skulle barn mera erinra om vilda djur, utan varje tillstymmelse till förnuft, än om rationella mänskliga varelser.¹⁷

Här tangerade Tengström ett ämne, som väckte ett ovanligt stort intresse under 1700-talet. Samtiden, som var mycket intresserad av uppfostringsme-

¹³ BF, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. II De societate paterna, § 3, 33, D.111.27, HUB, Themata varia in Textus Euang, 2:a häftet, Tengström-Laguska samlingen, Jacob Tengströms manuskript, Föreläsningar och anteckningar, H.II.4, HUB. Se även t.ex. 'Tacksägelse för goda föräldrar', *LÖ*, s. 88-89.

¹⁴ Tengströms tro på uppfostrans möjligheter präglas också av hans åsikt att det var förgäves att undertrycka laster med lagstiftning om det hade fått övertaget i ett samhälle. Regentens uppgift var att se till att barnen fick en ordentlig uppfostran. Man skulle inpränta i barnen smak för dygder och avsky för allt lastbart. Om barnen erhöi en sådan uppfostran blev de så småningom goda samhällsmedborgare, som med god vilja uppfyllde sina medborgerliga plikter. BF, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. II De societate paterna. § 34, Jus nat. Politicum. Cap. VII Jura majestatica interna, § 5, 31, D.III.27, HUB.

¹⁵ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 1, 2, 3, XIV, D.111.27, HUB.

¹⁶ Jean Jacques Rousseau, 'Quelle est l'origine de l'inégalité parmi les hommes, et si elle est autorisée par la loi naturelle?', *Oeuvres Complètes de J.J. Rousseau* (Paris 1905), s. 103.

¹⁷ BF, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. I. De Societate conjugali, § 8. D.111.27, HUB.

todernas möjligheter, fann i de vilda barnens öden svar på en av den tidens mest omstridda frågor; var naturmänniskan var bättre än kulturmänniskan eller tvärtom?¹⁸ Tengströms ideal var helt klart den civiliserade kulturmänniskan, som uppfyllde sina plikter i enlighet med naturrätten. Han idealiserade varken det ursprungliga eller "den ädle vilden". En jämförelse mellan "ociviliserade" och europeiska folk bevisade enligt Tengström behovet av god barnuppfostran.¹⁹ Tengström delade inte Rousseaus kulturpessimism. Han ansåg att samtliga vetenskaper – utom t.ex. astrologi – var nyttiga, eftersom de utvecklade människans förstånd.²⁰

Barnuppfostran var enligt Tengström båda föräldrarnas plikt. Han motsatte sig den romerska rätten, som endast tillskrev fadern rätten till barnen. Eftersom bägge föräldrarna hade bidragit lika mycket till barnens tillkomst, hade de också lika stor rätt till sina barn.²¹ Tengströms tankar om föräldrarnas roll präglas av tidens uppfattningar om de två könen. Man ansåg att mannen och kvinnan kompletterade varandra. Därför behövdes både faderns allvar och moderns mildhet för en framgångsrik uppfostran.²²

Tengström definierade inte närmare föräldrarnas olika roller som uppfostrare i sina föreläsningar. I den samtida debatten ansågs fadern ha en ädlare uppgift eftersom han hade hand om att forma barnets själ, medan moderns uppgift var att ta hand om barnets fysiska behov. Tengström tycks dock inte ha talat för den här uppdelningen. Han ansåg att flickors uppfostran borde förbättras eftersom flickorna skulle bli mödrar och det var just genom mödrarna som barn lärde sig sedlighet och moral.²³

Ingenting kunde ersätta den ömhet och kärlek som föräldrarna gav sina barn. Föräldrarna kunde också bäst beakta sina barns individuella särdrag.

¹⁸ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, (Stockholm 1978), s. 67–68.

¹⁹ BF, Jus Nat. Politicum. Cap VII Jura majestatica interna, § 31, D.III. 27, HUB. Tengströms idéer om vikten av uppfostran och värdet av bildning framgår också väl i 'Människans värde beror af uppfostran', TE, s. 55–57.

²⁰ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap 3 De officiis erga se ipsum, § 16, Jus nat. Politicum. Cap VII Jura majestatica interna. § 31, D.III.27, HUB.

²¹ BF, Jus Naturae Oeconomicum, Cap I. De societate conjugali, § 8, Cap. II De societate paterna, § 11, 17, D.111.27, HUB.

²² BF, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. II De societate paterna, § 17.D.III.27, HUB.

²³ J. F. Bagge & G. H. Rogier, 'Reflexioner om föräldrarnas pligter emot sina barn', *Valda Stycken ur den af J. F. Bagge och G. H. Rogier Åren 1790–1794 Utgifne Journalisten* (Örebro 1809), s. 182–183, 'Reflexioner öfver fruntimmers Seder och Uppfostran', 22.4.1793, *Åbo Tidningar*.

De kände bäst barnens temperament och böjelser. Uppfostran i hemmet var därför att föredra framom all annan uppfostran och Tengström kritiserade uppfostringspraxisen i antikens Sparta där man skilde barnen från föräldrarna genast från födelsen.²⁴ Tengström betonade också starkt vikten av goda förebilder i uppfostran. Föräldrarna skulle naturligtvis själva föregå med gott exempel, men de skulle också hålla ett öga på barnets övriga sällskap.²⁵ I både *Läse-Öfning* och *Tidsfördrif* varnade han kontinuerligt barn för att vistas i fel sällskap och uppmanade dem att noga välja sitt umgänge.

Under 1700-talet var det mest centrala i barnuppfostran att barnet blev lydigt och för att uppnå detta kunde föräldrarna behöva ta i med hårdhandskarna.²⁶ I likhet med sina samtida godtog Tengström kroppsaga i uppfostran. Eftersom föräldrarna enligt naturrätten var skyldiga att uppfostra sina barn hade de också makt över dem. Tengström ansåg dock inte att barn hade enbart förpliktelse, utan också rätt till gott bemötande och uppfostran.²⁷

Både Samuel Pufendorf och speciellt Locke betonade att föräldrarnas rätt till sina barn inte enligt naturrätten gick framom uppfostringsplikten.²⁸ Tengström resonerade på samma sätt och menade att föräldrarnas rätt inte sträckte sig längre än syftet krävde. I det civiliserade samhället – i naturtillståndet förhöll det sig förstås på ett annat sätt – hade föräldrarna inte rätt att bestämma över barnets liv och död (*ius vitae et necis*). De fick inte heller betrakta sina avkomlingar som sin egendom; det var t.ex. förbjudet att sälja sina barn som slavar.²⁹ Däremot godkände Tengström alltså kroppsaga i uppfostran.

Den lutherska ortodoxins uppfostringsideal krävde att man med riset skulle

²⁴ BF, *Jus Naturae Oeconomicum*. Cap. I. De Societate conjugali, § 20, Cap. II De societate paterna, § 5. D.111.27, HUB.

²⁵ *Themata varia in Textus Euang. 2:a häftet, H.II.4, HUB.*

²⁶ *Text. Claes Ekenstam, Kroppens idéhistoria, Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950* (Smedjebacken 1993), s. 74.

²⁷ BF, Cap. I De lege in genere et quae ex lege fluunt jure et obligatione, s. 45, *Jus Naturae Oeconomicum*. Cap. II De societate paterna, § 13, D.III.27, HUB.

²⁸ *J u s s i T e n k k u, 'Oikeus ja elämän arvo. Aatehistoriallinen tutkimus 1600-luvun oikeusfilosofiasta', Ajatus XXV, s. 122.*

²⁹ Hugo Grotius och Samuel Pufendorf tillät försäljning av barn som en yttersta nödgärd om föräldrarna inte hade någon annan möjlighet att försörja sin avkomma. Tengström godkände inte ett sådant förfarande. Ingen hade rätt till en annan människas liv eller frihet om inte personen frivilligt hade gått med på det. Barn kunde inte ens avge sådana löften eftersom de inte hade rätt att träffa avtal. Om föräldrarna inte kunde sköta uppfostran av sina barn borde de adoptera bort barnet (*adoptatio*). Sålunda flyttades föräldrarätten till de som tog barnen i sin

bryta ner barnets vilja och aga var ett säkert sätt att få barnet att bli lydigt.³⁰ Som neolog var Tengström skeptisk mot läran om arvsynden.³¹ I *Läse-Öfning* nämnde han inte varken arvsynden eller det fördärv människan var start i från födseln. Kroppsaga skulle sålunda inte användas för att styra barnet från detta fördärv, utan främst för den skrämmande inverkan. Tengström menade att människan hyste större motvilja mot det onda än "begärelse till det goda" och därför var hot om bestraffning mycket effektivare än belöning om man ville forma en människas vilja. Det var sålunda mycket bättre att skrämma barnet genom att hota med aga än att berätta varför det lönade sig att arbeta flitigt och uppföra sig väl.³² Aga borde dock inte vara det främsta sättet att uppfostra eller en grund för uppfostran. Tengström ansåg att föräldrarna skulle ta till riset först när vänliga ord inte längre hade någon verkan.³³ Tengström förmanade också barnen att lyssna på sina föräldrars milda tillrättavisningar och ändra sitt uppförande, annars skulle föräldrarna bli tvungna att tillgripa riset.³⁴

Eftersom det var föräldrarnas plikt att uppfostra sina barn förstärktes därmed också äktenskapets betydelse. Tengström ansåg att meningen med äktenskapet var att avla barn och att uppfostra dem (*sobolis procreatio et educatio*). Äktenskapet skulle, i likhet med alla andra avtal, vara möjligt att upplösa om det inte förmått frambringa barn och under förutsättning att lagen tillät det. Skilsmässa var emellertid omöjlig så länge föräldrarna hade barn i uppväxtåldern. I sådana fall kunde man inte sätta sig över den av Gud givna naturliga morallagen. Barnens rätt till uppfostran stod alltid i främsta rummet.³⁵ Föräldrarna måste också bo tillsammans för att undanröja varje misstanke om otrohet. Osedlighet omintetgjorde helt uppfostran. Om fadern

vård. Den här överföringen av rätt ägde också rum om barnen blev föräldralösa. BF, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. II De societate paterna, § 18, 21, 22, 28, 36, Cap. III. De societate herili, § 13, 14. D.III.27, HUB, T e n k k u, s. 135.

³⁰ Häggman, *Lastenkasvatuksen ihanteet*, s. 43 och *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 179 (Helsinki 1994), s. 141–143

³¹ *Allmän Litteratur-Tidning* 2.9.1803, nr 70, s. 555, Gabriel Nikander, *Jacob Tengström såsom akademisk lärare och biskop intill 1808* (Helsingfors 1913), s. 58–59, 66–68.

³² BF, Caput I De lege in genere et quae ex lege fluunt jure et obligatione, s. 25, D.111.27, HUB.

³³ Themata varia in Textus Euang. 2:a häftet. H.II.4, HUB.

³⁴ Et barn, som ej tar an Föräldrars ömma råd, / Med riset vänjas bör ifrån sit öfverdåd", *LÖ*, s. 63.

³⁵ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. IV De officiis erga alios. Sectio IV. De officiis perfectis

inte kunde vara säker på sitt faderskap skulle han heller inte ha något intresse av barnets välfärd eller dess uppfostran. Barn till ensamstående mödrar ansågs växa upp till värsta sortens skälmar och bovar.³⁶

Trots att uppfostran var föräldrarnas plikt ansåg Tengström inte att privatundervisning eller undervisning bekostad med allmänna medel vara av ondo. Alla föräldrar hade inte möjligheter eller förmåga att uppfostra sina barn och en del saknade möjligheter att anställa en lärare. Det viktiga var dock att föräldrarna inte helt försummade sina barn även om någon utomstående hade hand om deras uppfostran.³⁷

Jacob Tengströms böcker för barn

Tengström ansåg att barnets både kroppsliga och andliga behov skulle tillgodoses i uppfostran. I *Läse-Öfning* och *Tidsfördrif* strävade han efter att utveckla barnens andliga kapacitet. Den psykologiska teori som Tengström omfattade såg förståndet (*intellectus*), viljan (*voluntas*) och friheten (*libertas*) som tre speciella själsegenskaper.³⁸

I moralfrågor var det förståndet eller förnuftet som skulle styra människans handlande i enlighet med naturrätten och plikten. Om man förmådde använda sitt förnuft rätt ansåg Tengström det vara möjligt att uppnå fullständig klarhet om de moraliska sanningarna.³⁹ Viljan innebar en förmåga att sträva efter något och att undvika annat. Om man ville vara riktigt noggrann ansåg Tengström att viljan inte gav någon frihet. Viljan var tvungen att obönhörligt sträva till det goda (*bonum appetere*) och undvika det onda (*malum aversare*).⁴⁰ Viljan styrdes också av vad förnuftet ansåg om en viss handling. Förnuftet var beroende av sinnesintryck från den omgivande världen. Frihe-

iisq. Hypotheticis, § 27, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. I De societate conjugali, § 8, 20, 40. D.III.27, HUB.

³⁶ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 63, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. I De societate conjugali, § 8, 20, 40. D.III.27, HUB.

³⁷ BF, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. II De societate paterna, § 28, Jus nat. Politicum. Cap. VII Jura majestatica interna. § 31, D.III.27, HUB.

³⁸ Tengström gjorde ingen kunskapsteoretisk åtskillnad mellan bruket av begreppen "förnuft" och "förstånd" i sina föreläsningar, utan använde dem synonymt.

³⁹ BF, s. 3–4, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 46, Jus naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 1, 2, 3, D.III.27, HUB.

⁴⁰ BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 47, 54, 58, D.III.27, HUB, PF, s. 45–46, 48, H.I.26, HUB.

ten måste däremot vara en själsförmögenhet som varken är bunden av viljan eller förnuftet.⁴¹

Friheten var den själsliga förmåga med hjälp av vilken människan kunde begränsa, utsträcka eller rikta sin uppmärksamhet som hon önskade.⁴² En sak kunde te sig hur bra som helst för förnuftet. Människan hade ändå friheten att granska den och komma till ett rakt motsatt resultat. Viljan gav människan olika motiv att handla på ett visst sätt, men eftersom hon ägde frihet kunde hon välja att vända sin uppmärksamhet mot orsaker, som kunde få henne att ändra ståndpunkt.⁴³

Tengström betraktade moralfilosofin (*philosophia moralis*) som en helhet bestående av naturrätten (*jurisprudencia naturalis*) och etiken (*ethica*). Eriken kallande han också dygdelära.⁴⁴ Naturrätten var en under 1600- och 1700-talen mycket uppskattad lära, som behandlade de förpliktelser som ålagts människan av Gud genom hans naturliga morallag. Kunskap om naturrätten kunde man endast inhämta med hjälp av det naturliga förnuftet.⁴⁵

Även Tengström ansåg att man inhämtade kunskap om naturrätten (*lex naturalis*) endast genom att använda sitt naturliga förnuft. Naturrätten baserade sig på förnuftet och upplyste människan om hennes förpliktelser.⁴⁶ Tengström skilde på samma sätt som Pufendorf mellan naturrätten, som baserade sig på förnuftet, och moralteologin (*theologia moralis*), som baserade sig på gudomlig uppenbarelse. Tengström ansåg t.ex. inte att tio Guds bud baserade sig på förnuftet och sålunda var de heller inte identiska med naturrätten.⁴⁷ De tio budorden fick ingen plats i *Läse-Öfning*. Detta försökte neo-

⁴¹ BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 47, 57–58, D.III.27, HUB, PF, s. 45–46, 48, H.I.26, HUB.

⁴² "Libertas est facultas animae attentionem suam pro lubitu ita dirigendi, ut illam vel suspendere vel continuare vel ad alia motiva indaganda vertere possimus." BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 53, D.III.27, HUB.

⁴³ BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 51–53, 55–56, D.III.27, HUB, PF, s. 46, 48.

⁴⁴ Tengström använde också begreppet praktisk filosofi (*philosophia practica*) som synonymt med moralfilosofi. BF, s. 1, Historie öfver Moralen, D.III.27, HUB.

⁴⁵ Angående naturrätten, se t.ex. J. B. Schneewind, *The Invention of Autonomy. A History of Modern Moral Philosophy* (Cambridge 1998).

⁴⁶ BF, Jus naturae generatim. Cap. I De lege naturali, § 5, s 122, Historie öfver Moralen, D.III. 27, HUB.

⁴⁷ BF, s. 5, 15–16, Jus naturae generatim. Cap. I De lege naturali, § 18, D.III.27, HUB, Bo Lindberg, *Naturrätten i Uppsala 1655–1720* (Uppsala 1976), s. 43.

logen Tengström gottgöra i kronprinsens abc-bok, som omfattar Luthers lilla katekes med dekalogen.⁴⁸

Den moderna naturrätten var ett deduktivt system. Enskilda regler och förpliktelser härleddes som regel från en första princip. Moralfilosoferna kunde dock inte enas om hur denna grundprincip skulle formuleras och vad den skulle omfatta.⁴⁹ Enligt Tengström var filosofin kunskap, som baserades på förnuftet och kunde härledas från en första grundprincip.⁵⁰ Denna naturrättsliga grundprincip härledde Tengström från Guds avsikt med skapelsen. Tengström ansåg att Gud måste ha haft både sin egen ära och människans lycka för ögonen när han skapade världen. Dessa ändamål måste också utgöra grunden för den första principen. Människans moraliska plikt var att främja Guds ära samt sin egen och sina medmänniskors lycka.⁵¹ Ur denna första princip härledde Tengström de förpliktelser som naturrätten ålade människorna.⁵² Den naturrättsliga moralfilosofin utgick från att människan hade förpliktelser mot Gud, sig själv och andra.⁵³ Så resonerade Tengström också såväl i sina föreläsningar som i sina skrifter om barnuppfostran.⁵⁴

Moralfilosofin byggde, enligt Tengström, på förnuftet; den var en lära om plikten.⁵⁵ Enligt denna definition var moralfilosofin samma sak som natur-

⁴⁸ I förordet till *Läse-Öfning* angav Tengström som en av orsakerna till boken att han önskade förbättra kronprinsens abc. Från sin egen abc-bok utelämnade han förutom de tio budorden också läran om arvsynoden och djävulen. *Barna-bok, Hans Kongl. Höghet Kron-Prinsen i underdånighet tillägnad af Samfundet pro Fide & Christianismo* (Stockholm 1780), s. 27–28, 39–42, Nikander, s. 45–46, 72–75, M. G. Schybergson, *Jacob Tengströms brevväxling med J.A. Lindblom. Förhandlingar och Uppsatser 34* (1920), SSLF 157 (Helsingfors 1921), s. 32.

⁴⁹ Tenkku, s. 162–167, 171, Lindberg, s. 28, Knud Haakonssen, *Natural Law and Moral Philosophy. From Grotius to the Scottish Enlightenment* (Cambridge 1996), s. 37–38.

⁵⁰ BF, s. 1–2, D.III.27, HUB.

⁵¹ ”Gör det som befördrar Guds ära, din och andras lycksalighet, och underlåt det som strider däremot.” BF, *Jus Naturae Generatim. Cap. I De lege Naturali*, s. 121–122, D.III.27, HUB. Ibland talade Tengström i sina föreläsningar om ”välstånd” och ”välfärd” istället för om ”sällhet” och ”lycksalighet”.

⁵² BF, *Jus Naturae Ethicum. Cap. 2 De officiis erga Deum. Cap 3 De officiis erga se ipsum*, § 1, 2, 3, *Cap. IV De officiis erga alios. Sectio I De fundamento et divisione officinor. Erga alios § 1, Sectio V De officiis imperfectis s. humanitatis. Avsnittet före § 2. D.III.27, HUB.*

⁵³ Lindberg, s. 30, 61, Haakonssen, s. 142, 193.

⁵⁴ Tengström förklarade huvuddragen i naturrätten baserad på moralfilosofin i form av diskussioner mellan pojken Axel och hans far. ’1. Samtal. Om Gud, och våra plikter emot Honom, oss Sjelfwa, och Våra Medmänniskjor’, *LÖ*, s. 68–74.

rätten. Moralfilosofin breddade dock naturrättens fält eftersom den också omfattade etiken. Tengström delade upp etiken i en praktisk och en teoretisk del. Den teoretiska etiken (*ethica theoretica*) motsvarade naturrätten; den definierade de olika dygderna och deras motsatser.⁵⁶ Dygderna sorterade Tengström in som en underkategori till naturrätten.

Begreppen dygd och plikt uteslöt ingalunda varandra i den naturrättsliga moralfilosofin. Människans plikt var att vara dygdig och from. Man kunde också definiera dygden som pliktuppfyllelse, en tradition som också Immanuel Kant byggde på.⁵⁷ Den praktiska etiken (*ethica practica*) gav, enligt Tengström, människan goda motiv för att vara dygdig och uppfylla sin plikt. Den praktiska etiken skulle förbättra viljan, d.v.s. göra människan dygdig.⁵⁸ De målsättningar, som Tengströms moralaxiom omfattade, styrde också den dygdiga människans moraliska handlingar. Hon önskade av egen vilja ära Gud, verka för sin egen och andras lycka. Det var dessa grundsatser som Tengström också lärde barnen.

Varje människa eftersträvade, enligt Tengström, sin egen lycka. Gud hade ingjutit begär efter lycka i människan. Den dygdiga människan kännetecknades dock av att hon eftersträvade den rätta sortens lycka. Hon uppfattade t.ex. inte att lycka var detsamma som vällust.⁵⁹ Den sanna jordiska lyckan delade Tengström upp i tre kategorier: kroppslig, själslig samt yttre lycka. Den kroppsliga lyckan innebar hälsa, den själsliga lyckan var ett gott och fridfullt samvete och den yttre lyckan byggde på heder, den respekt som visades av andra. Heder var ett absolut krav för lycka, men i övrigt ansåg Tengström inte att man kunde uppnå lycka genom yttre handlingar.⁶⁰

Den högsta formen av jordisk lycka var enligt Tengström den själsliga. Ett gott samvete var det högsta goda, som en dödlig kunde uppnå under sitt liv.⁶¹ Det var positiv lycka, en känsla av inre välbefinnande och glädje, som män-

⁵⁵ BF, s. 1, 5, D.III.27, HUB.

⁵⁶ BF, s. 10–11, D.III.27, HUB.

⁵⁷ Haakonssen, s. 326, Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten. Kant's gesammelte Schriften*. Hg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften VI (Berlin 1907), s. 405.

⁵⁸ BF, s. 11, Historie öfver Moralen. D.III.27, HUB.

⁵⁹ BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 47–48, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum. § 1, 2, 3, Historie öfver Moralen. D.III.27, HUB.

⁶⁰ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 80. D.III.27, HUB, 'Rägnbågen', *LÖ*, s. 71–72, TF, s. 148–151.

⁶¹ BF, Cap. III De conscientia, 8 §. s. 73.D.III.27, HUB.

niskan erhöjll när hon gjorde gott mot sina medmänniskor.⁶² Ett lugnt samvette var däremot ett uttryck för negativ lycka eftersom det innebar frånvaro av sjäslig smärta och lidande. Samvetsfrid uppnådde människan genom att avhålla sig ifrån att göra ont.⁶³

Människan uppnådde lycka genom att vara dygdig. Dygd och lycka utgjorde enligt Tengström en enhet. Dygden var *summum bonum*, det högsta goda, som helt eller huvudsakligen skänkte människan lycka.⁶⁴ Det var på denna lära om lyckan, som Tengström baserade sin moraluppfostran för barn. Sensmoralen i hans berättelser och fabler var alltid att dygd lönade sig och gav lycka, medan det onda endast resulterade i elände.

Plikten mot Gud var det allra högsta och viktigaste i naturrätten. Människans plikt var att känna Guds egenskaper och att tjäna Gud genom att utöva vissa dygder. Människan skulle känna kärlek, fruktan och tacksamhet inför Gud.⁶⁵ Tengströms trosundervisning är koncentrerad till abc-boken, men han undervisade också om Guds natur i *Tidsfördrif*. Barnen måste känna till Guds egenskaper och lära sig vörda honom.⁶⁶

Människans naturrättsliga plikter emot Gud var ett resultat av omfattande studier inom den naturliga teologin (*theologia naturalis*). Dessa utformade den s.k. naturliga religionen (*religio naturalis*), som grundade sig på förnuf-tet, var oberoende av religiös uppenbarelse och gemensam för alla människor.⁶⁷ Tengström var dock en moderat neolog. Inte ens i barnens första trosundervisning höll han sig enbart till den naturliga religionen, utan han tog med alla för kristendomen centrala dogmer relaterade till Jesu liv och verk. På ett för neologin typiskt sätt framställde han Jesus som en stor morallärare och ett dygdemönster.⁶⁸

Speciellt i Pufendorfs teori om naturrätten grundades de moraliska förplik-

⁶² BF, Cap. III De conscientia, 7, 8 §, s. 73. D.III.27, HUB, LÖ, s. 71.

⁶³ LÖ, s. 71–72, 'Samvetet', TF, s. 147–148.

⁶⁴ BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 48. D.III.27, HUB.

⁶⁵ Lindberg, s. 30, Thomas Behme, *Samuel Pufendorf. Naturrecht und Staat. Eine Analyse und Interpretation seiner Theorie, ihrer Grundlagen und Probleme* (Göttingen 1995), s. 87–88, Schneewind, s. 136–137.

⁶⁶ 'Samtal', LÖ, s.36–37, LÖ, s. 68–72, 'Samtalet. Om bönen', LÖ, s. 82–83.

⁶⁷ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 2 De officiis erga Deum, § 5–6, 18, 26–27, D.III.27, HUB, Behme, s. 87. Angående den naturliga teologin, se t.ex. Tore Frängsmyr, *Wolfianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt* (Uppsala 1972).

⁶⁸ 'Samtalet. Om Jesus, och hans Wälgärningar.' LÖ, s. 75–81.

telserna (*obligatio*) på en högre och utomstående kraft, Gud. Belöningen eller straffet efter döden var oundvikliga motiv för det moraliska handlandet.⁶⁹ Också Tengström förespråkade denna pufendorfska tradition. Utan plikten mot Gud kunde människan inte heller vara underställd andra naturrättsliga förpliktelser. Endast Gud kunde göra ställa människan inför moraliska krav.⁷⁰ Sålunda strävade människan efter det goda och undvek det onda. Om hon inte hade varit tvungen att beakta livet efter döden och Guds försyn skulle hon åtminstone i hemlighet ha följt sina egna själviska begär och intressen och kanske rentutav förfallit till brott.⁷¹ Det här innebar att också barn hade förpliktelser mot Gud. Genom att påminna om livet efter döden och Guds allseende försyn uppmanade Tengström barnen att agera moraliskt också då andra inte var närvarande.⁷²

Människans förpliktelser mot sig själv befann sig i en annan kategori. I sin egenskap av självarelse borde människan utvecklas både intellektuellt och moraliskt. Förpliktelser gentemot det kroppsliga var bl.a. att sköta sin hälsa.⁷³ Människan måste utveckla sitt förstånd, förstärka sin vilja och vårda sin hälsa. På så sätt skulle hon inte endast främja sin egen lycka, utan också Guds ära och verka för andra människors välfärd.⁷⁴ Tengström uppmanade barnen att utöka sina kunskaper, sträva till en dygdig karaktär och att vara måttliga. Lyckan i Tengströms praktiska etik var ett viktigt motiv för att människan skulle handla moraliskt. Han uppmanade barn att vara dygdiga med att dygden skulle gagna dem. I sin moraluppfostran för barn tog han också med de dygder som främjade människans lycka.⁷⁵

⁶⁹ Lindberg, s. 29, 30, Schneewind, s. 134–138.

⁷⁰ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 2 De officiis erga Deum, § 1. D.III.27, HUB.

⁷¹ BF, Jus naturae generatim. Cap. I De lege naturali. s. 105–108, 121, Jus Naturae Ethicum. Cap. 2 De officiis erga Deum, § 33, Historie öfver Moralen. D.III.27, HUB, PE, s. 76, 81. H.I.26, HUB.

⁷² LÖ, s.72, TF, s. 36–39.

⁷³ Samma substansdualism kunde man också urskilja i uppfostran. Föräldrarna hade förpliktelser såväl mot barnets kropp som själ. Samuel Pufendorf, *De officio hominis et civis, juxta legem naturalem libri duo* (Oxford University Press 1927), Liber secundus. Cap. III, § 11. s. 112, Lindberg, s. 30 och Behme, s. 88–89.

⁷⁴ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 1, 2, 3, 33. D.III.27, HUB.

⁷⁵ Till dessa dygder hörde t.ex. klokhet, måttlighet, mod, snygghet och ordentlighet. T.ex. 'Wargen och Räfven', LÖ, s. 20–21, 'Den lättskrämda Gossen', TF, s. 59–60, 'Man bör lära sig i tid att dämpa sina begär.' s.118 och 124, TF, 'Man bör i tid vänja sig vid snygghet och ordentlighet', TF, s. 69–72.

Naturrätten delade de sociala plikterna upp i fullkomliga och ofullkomliga. Mot dessa svarade motsvarande rättigheter.⁷⁶ De fullkomliga plikterna var till sin karaktär negativa. Om man uppfyllde dem agerade man rättvist och avhöll sig från att skada andra. Varje människa hade rätt till sitt eget liv, sin kropp, sin egendom och sin heder.⁷⁷ De ofullkomliga plikterna handlade om att göra gott mot sina medmänniskor och ingen kunde tvinga en till det. Bland de ofullkomliga plikterna var tacksamheten den allra främsta.⁷⁸ Det dygdiga barnet ville sina närmaste väl och önskade inte göra någon illa. Bland idealbarnets dygder återfanns den positiva kärleken till nästan och den negativa rättrådigheten.⁷⁹ Till de ofullkomliga plikterna hörde sympati, som tog sig uttryck i deltagande och förmåga att glädja sig med andra.⁸⁰

Människan måste också kunna känna medlidande med djuren. Tengström följde dock i sin inställning till djur den kristna traditionen, som gav människan rätt att använda djuren som arbetskraft och föda.⁸¹ Det var dock mot Guds vilja att människan behandlade djuren illa. Djur kunde känna smärta (*sensus doloris*), och det stod i strid med människans natur att förorsaka dem smärta. De hade rätt (*ius*) till mänsklig behandling och människan hade enligt naturrätten förpliktelser också mot dem.⁸²

Tengström använde samma argument i sin moraluppfostran för barn. Han motiverade inte människans rätt att utnyttja djuren, men konstaterade

⁷⁶ J. B. Schneewind, 'Pufendorf's Place in the History of Ethics,' *Synthese*. Vol. 72 (1987), s. 139, Haakonssen, s. 27–29, 40–41.

⁷⁷ Behme, s. 89, Schneewind, s. 132–134.

⁷⁸ Pufendorf, *Liber primus*. Cap. VIII, § 1–8, s. 50–53, Schneewind, s. 132–34.

⁷⁹ Till den fullkomliga viljan hörde enligt Tengström rättrådighet gentemot andra. Troligen uppfattade han också rättrådigheten som en sorts grunddygd, som krävde att man uppfyllde alla sina fullkomliga plikter. Rättrådigheten hade också undergrupper som ärlighet, redlighet, sannfärdighet och oppriktighet. Sammandraget av naturrätten och dygdeläran innehöll också en kort förteckning över de ofullkomliga förpliktelserna. Vikten av att göra gott inpräntade Tengström i hög grad i barn i båda sina böcker. BF, *Jus Naturae Ethicum*. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 23. D.III.27, HUB, LÖ, s. 73–74.

⁸⁰ BF, *Jus Naturae Ethicum*, Cap. IV De officiis erga alios. Section I De fundamento et divisione officior. Erga alios, § 24. D.III.27, HUB, LÖ, s. 73–74.

⁸¹ BF, *Jus Naturae Ethicum*. Cap. IV De officiis erga alios. Sectio III De officiis perfectis atque absolutis, § 12. D.III.27, HUB.

⁸² BF, *Jus naturae generatim*. Cap. I De lege naturali, § 28, 31, *Jus Naturae Ethicum*. Cap. IV De officiis erga alios. Section III De officiis perfectis atque absolutis, § 12. D.III.27, HUB.

att människan hade en odödlig själ, medan djuren inte hade det.⁸³ Frågan om hur man behandlade djur hörde också indirekt ihop med relationer människor emellan. Om barnet bemötte djur utan förbarmande kunde man inte förvänta sig att han heller skulle behandla sina medmänniskor med sympati.⁸⁴

Till de ofullkomliga plikterna hörde även arbetsamhet och flit, men till skillnad från t.ex. tacksamhet riktade sig dessa inte till någon speciell person. När en människa arbetade flitigt bidrog hon både till sin egen och andras välfärd. Arbetsamheten var en indirekt moralisk förpliktelse (*officium indefinitum*).⁸⁵ För att bli en nyttig medborgare måste människan redan som liten lära sig uppskatta arbete. Tengström menade att det inte skulle finnas så många missdådare om alla föräldrar från början låtit sina barn arbeta.⁸⁶ Tengström inskräpte i barnen att de skulle vara flitiga och arbetsamma. Förvisso fanns det tid för lek, men att ta väl vara på tiden stod alltid i främsta rummet.⁸⁷

Även om barnen skulle lära sig att göra gott mot alla människor, borde de ändå ställa sina egna föräldrars lycka högst. Föräldrarna var barnens viktigaste jordiska välgörare eftersom de hade hand om deras uppfostran.⁸⁸ Barnet betalade tillbaka sin tacksamhetsskuld till föräldrarna genom att visa kärlek, vördnad och lydnad inför dem.⁸⁹ Olydnad var därför ett uttryck för otacksamhet och en svår last.

Moraliska handlingar kunde göras i hopp om jordisk lycka eller en himmelsk belöning, men om en människa gjorde gott enbart därför att hon fruktade straff fanns det, enligt Tengström knappast, någon anledning att se det utförda som någonting gott. Den dygdiga människan måste besitta en inre vilja till att göra gott. Människans vilja var att betrakta som fullkomlig då

⁸³ "Hvar fjärl, minsta mask, som sig i stoftet rör, / Med lifvet känsla fått, du dem ej plåga bör." *LÖ*, s. 64, 70, 'Barnen och Insecterna', *TF*, s. 85–88.

⁸⁴ 'Den obarmhertiga Gossen', *TF* s. 16–20.

⁸⁵ BF, *Jus Naturae Ethicum*. Cap. IV De officiis erga alios, Sectio V De officiis imperfectis humanitatis, 15–17 §. D.III.27, HUB.

⁸⁶ BF, *Jus Naturae Ethicum*. Cap. III De officiis erga se ipsum, § 17, Cap. IV De officiis erga alios. Sectio V De officiis imperfectis s. humanitatis, § 15–17, D.III.27, HUB.

⁸⁷ Se t.ex. 'Arbeta först, och leka sen', *TF*, s. 51–53.

⁸⁸ BF, *Jus Naturae Ethicum*. Cap. IV. De officiis erga alios. Sectio V De officiis imperfectis s. humanitatis, § 24, De jure sociale in genere, § 12, D.III.27, HUB.

⁸⁹ *LÖ*, s. 74, Se även maxim nr 11 i *LÖ*, s. 58.

hon med glädje och utan motvilja uppfyllde sina förpliktelser.⁹⁰ Den praktiska etiken hjälpte också människan att uppfylla sina förpliktelser och leva ett dygdigt liv.⁹¹ Man kan se både *Läse-Öfning* och *Tidsfördrif* som hjälpmedel för barn att uppfylla sina plikter.

Tengströms mål var att lära barnen kärlek till det goda och avsky för det onda för att hjälpa dem att bli dygdiga.⁹² Avsikten var också att förädla den moraliska känslan (*sensus moralis*) och detta skedde genom att man studerade goda och dåliga exempel.⁹³ Detta skulle hjälpa förnuftet att skilja på gott och ont. Tengström menade dock att alla människor starkt kunde känna t.ex. tacksamhet gentemot andra.⁹⁴ Tengström ansåg sannolikt att det var så viktigt att främja moralkänslan eftersom ett barns förnuft ännu var i begynnelsen av sin utveckling.

Till den fullkomliga viljan räknades också att man kunde kontrollera sina begär och starka affekter.⁹⁵ Tengström kallade affekterna också för passioner. För att göra viljan fullkomlig krävdes att man lärde sig mäta och självbehärskning.⁹⁶ Någon systematisk affektlära framlade Tengström inte i sina föreläsningar, men det verkar som om han i sin moraluppfostran framförallt koncentrerade sig på att få barn att vänja sig av med starka negativa passioner. Det är också troligt att Tengström uppfattade stolthet, högmod, högfärd och

⁹⁰ BF, Cap. 4 De imputatione, s. 90, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 23, Historie öfver Moralen, D.III.27, HUB, PF, s.67, 84–85. H.I.26, HUB, In Ordinationen Sacerdotali. 1804 d. 16. Juni, Predikan nr 014 798, Tengström-Laguska samlingen, Jacob Tengströms manuskript, H.II.7, HUB.

⁹¹ BF, s. 11. Historie öfver Moralen, D.III.27, HUB.

⁹² Enligt Tengström kunde människan göra dygden till en god vana. BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 62–63, D.III.27, HUB, PF, s. 52, H.I.26, HUB.

⁹³ BF, Jus naturae generatim. Cap. I De lege naturali, § 9, D.III.27, HUB.

⁹⁴ BF, Jus naturae generatim. Cap. I De lege naturali. § 9, Jus Naturae Ethicum. Cap. IV De officiis erga alios. Sectio V De officiis imperfectis s. humanitatis, § 25. D.III.27, HUB.

⁹⁵ Affekterna och de kroppsliga begären (*instinctus*) omfattades av viljan. Till begären räknades t.ex. hunger, törst och sömn. BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 48, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 23, D.III.27, HUB, PF, s. 49, H.I.26, HUB.

⁹⁶ Tengström ansåg sannolikt att behärskandet av affekterna var en del av måttligheters dygd. I sina föreläsningar konstaterade han att begärelsen efter ära måste vara måttlig. Han betonade också att starka affekter förkortade människans livslängd. BF, Cap. 2 De actionibus ad legem conformandis, s. 63–64, Jus naturae ethicum, Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 63, 80, D.III.27, HUB.

snålhet eller girighet som negativa passioner. Mod uppfattade han tydligen som positivt, medan överdåd och fruktan var dess dåliga motsatser.⁹⁷

Att inpränta lydnad i barn var centralt i uppfostran och sålunda är det troligt att Tengström betraktade envishet, egensinnighet, bångstyrighet och överdådighet som negativa affekter, vilka man måste lära barnet att sky. Om vänliga ord inte hade någon verkan kunde man ta till riset.⁹⁸ I samtida hälso- och moralskrifter uppfattades t.ex. envishet och egensinnighet som affekter.⁹⁹ Det är emellertid klart att Tengström betraktade vreden och avundsjukan som affekter. Dessa okristliga och asociala passioner var inte lämpliga för ett dygdigt barn. Barnet skulle däremot vara välvilligt och ha medkänsla.¹⁰⁰ Eftersom Tengström uppfattade försonlighet som en dygd försökte han undertrycka barnens hämndgirighet.¹⁰¹

Tengström ansåg det vara av yttersta vikt att människan redan som barn lärde sig vara måttlig. Om man redan som barn endast följde sina sinnliga behov och affekter var det näst intill omöjligt att bli fri sinnligheten senare och på nytt underställa den förnuftet. Av denna anledning krävde Tengström i *Åbo Tidningar* att flickor skulle ha rätt till en bättre uppfostran. Eftersom den andliga utvecklingen blev eftersatt i flickors uppfostran förblev de också livet igenom fångna i sina lustar och fördomar.¹⁰²

⁹⁷ T.ex., 'Den snåla hunden', *LÖ*, s. 17–18, *LÖ:s* maximer nr 33, 37 och 60, 'Den medlid-samma Flickan', *TF*, s. 24–27, 'Den olyckliga Våghalsen', *TF*, s. 145–147.

⁹⁸ Se t.ex. följande fabler, 'Det enwisa Barnet', *LÖ*, s. 51–52, 'Barn böra alltid och gärna lyda sina Föräldrar' och 'Den öfverdådiga Bocken', *TF*, s. 4, 14–15.

⁹⁹ Frans Westerdahl, *Underrättelse om hälsans bevarande, Grundad på de berömligaste, äldre och nyare Auctores erfarenhet* (Uppsala 1786), s. 415, 444, Heinrich Gottlieb Zerrenner, *Kristlig religions-lärobok för lärare och barn, jämte fem hufvudstycken i Luthers kateches med kortta ordförklaringar af Heinrich Gottlieb Zerrenner* (Åbo 1805), s. 142. Se även Gurli Taube, 'Adelspedagogik vid 1700-talets början. Johan Arent Bellmans undervisningsplan för Carl Fredrik Piper', *Lychnos* 1967, s. 226.

¹⁰⁰ Tengström kallade vreden för passion i både sina föreläsningar och i *Tidsfördrif*. I *Läse-Öfning* karakteriserade han avunden som en stark och livsfarlig sinnesrörelse. *PF*, s. 52. H.I.26, HUB, *LÖ*, s. 73–73, 'Den Afwundsjuka Flickan', *LÖ*, s. 48, 'Den arga Jöns', *TF*, s. 134–135.

¹⁰¹ T.ex. "Förlåt din broders fel; hvad kan dig hämnnden bäta / At fela mänskligt är, Gudomligt at förlåta." *LÖ*, s. 63. Jfr även 'Kärleken till Owänner', 12.11.1792, *Åbo Tidningar*.

¹⁰² BF, *Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum*, § 29. D.III.27, HUB, 'Reflexioner öfver fruntimmers Seder och Upfostran', 22.4, 29.4, 21.5, 25.6, 8.7, 2.9. 1793, *Åbo Tidningar*.

Upplysning innebar enligt Tengströms föreläsningar att man utvecklade sitt förnuft. I detta ingick också att man tillägnade sig naturrätten. Människan skulle utveckla sig intellektuellt och lära känna naturrätten.¹⁰³ Tengström värderade förnuftsutvecklingen högt och därför måste barn vara flitiga i skolan. I både *Läse-Öfning* och *Tidsfördrif* talade han för inhämtande av kunskap och villighet att studera. Även i sin undervisning i naturrätt och teoretisk etik strävade han efter att upplysa barnens förnuft och samvete.

Samvetet (*conscientia*) var enligt Tengström människans inre förmåga att moraliskt värdera sina handlingar. Det var genom förnuftet och känslan för moral som människan kunde utföra värderingen. I sin undervisning om samvetet höll sig Tengström till den traditionella uppdelningen i *Conscientia antecedens* (d.v.s. samvetet före) och *conscientia consequens* (samvetet efter avslutad handling).¹⁰⁴ För att samvetet skulle kunna bedöma handlingarna rätt (*conscientia recta*) måste det upplysas. Människan måste lära sig naturrätten och handla efter rättens moraliska bud.¹⁰⁵

Tengström uppmuntrade sina unga läsare att följa samvetets röst. Både barn och vuxna påverkades starkt av samvetet och ett gott samvete gjorde människan lycklig.¹⁰⁶ Tengström ville också förbättra barnens frihet genom att utveckla deras förnuft och vilja. Genom att man stärkte viljan främjade man också friheten. Om viljan genomsyrades av ett upplyst förstånd kunde man bäst kontrollera sina affekter och begär. Endast den människa som var upplyst och dygdig kunde åtnjuta fullkomlig frihet eftersom hon inte var förslavad av affekter, begär eller fördomar.¹⁰⁷

Jacob Tengströms uppfostringsideal var samhällsinriktade. Han menade att samhällets välbefinnande i första hand var beroende av god barnuppfostran. Därför måste man sträva efter att uppfostra barnen till upplysta och dygdiga medborgare. En upplyst medborgare var en intellektuellt utvecklad människa, som kände sina naturrättsliga plikter. Människorna blev dock inte goda endast genom upplysning; man måste i uppfostran också utveckla männis-

¹⁰³ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 1, 2, 3, XIV, Historie öfver Moralen, D.III.27, HUB.

¹⁰⁴ BF, Cap. III De conscientia, § 1–3, s. 72–73, D.III. 27, HUB.

¹⁰⁵ BF, Cap. III De conscientia. § 15, s. 76–78, D.III.27, HUB.

¹⁰⁶ Tengström beskrev för barn samvetet innan och efter en gärning t.ex. i dikten 'Samvetet', *TF*, s. 147–148.

¹⁰⁷ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. I De statu naturali, § 15, Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 7, 23, 32. D.III.27, HUB.

kans vilja.¹⁰⁸ Endast en dygdig medborgare handlade moraliskt enligt de rätta motiven och uppfyllde frivilligt sina naturrättsliga plikter. Därför var föräldrarnas största plikt att förstärka barnets vilja.¹⁰⁹

¹⁰⁸ BF, Jus Naturae Ethicum. Cap. I De statu naturali, 15 §, Cap. 3 De officiis erga se ipsum, § 23. D.III.27, HUB.

¹⁰⁹ BF, Jus Naturae Oeconomicum. Cap. II De societate paterna, § 3. D.III.27, HUB.

Dygd, krig och idrott

Den finska motståndsrörelsens mobiliseringsförsök 1899–1907

BENEDICT SANDELIN

I början av år 1907 utkom i S:t Petersburg broschyren *Finland rustar! Förbundet Voima*. Bakom pseudonymen A. Rumjantseff gömde sig den ryske översten P.A. Nive. Han redogjorde i den lilla skriften för sin syn på den problematiska situation som uppstått vid sekelskiftet och igen 1907 verkade eskalera i det strategiskt viktiga nordvästra randområdet i det ryska imperiet, storfurstendömet Finland med sina knappa tre miljoner invånare. Polis- och tullmyndigheterna i Finland hade på hösten 1906 gjort tre stora vapenbeslag och kommit över drygt 800 insmugglade militärgevär. Idrottsförbundet Voima, under ledning av medlemmar ur det revolutionära aktiva motståndspartiet och forna finländska officerare, förberedde ett väpnat uppror, slog författaren fast. Broschyren gav den ryska reaktionära pressen vatten på kvarnen; den påstod att en fysiskt vältränad styrka på över hundra tusen man var utrustad med moderna vapen såsom bergskanoner och maskingevär och i all tysthet stöddes av den högsta politiska och administrativa ledningen i Finland.¹ Överdrifterna var antagligen medvetna, men påståendena var inte helt och hållet grundlösa.

Sedan decennier existerade inom den ryska konservativt-nationella makt-eliten en uppenbar rädsla för finländsk separatism, i synnerhet efter den separata finländska arméns uppkomst 1881. I och med Voimaförbundet tycktes denna rädsla besannas. Att förbundet fick känslorna i gungning, visar att sammanslutningen inte uppfattades som vilken förening som helst. Enligt en

¹ August Langhoff, *Sju år såsom Finlands representant inför tronen. Minnen och anteckningar åren 1906–1913 II* (Helsingfors 1923), s. 158–168.

rapport 1907 av Finlands generalguvernör Nikolaj Gerhard hade Voima en "statlig prägel".²

Vad var Voimaförbundet? För myndigheterna förblev Voima en ouppklarad fråga, trots två rättsliga processer (vid Åbo hovrätt) 1907–1908 och 1913. Senaten avskrev frågan för gott först efter marsrevolutionen i Ryssland 1917.³ Om den konservativa ryska opinionens hysteriskt uppblåsta bild var ett led i taktiken att vrida klockan tillbaka efter 1905 års revolution, en revolution som i hög grad också berört Finland, eller vägledes av en genuin uppfattning att ett uppror var i görningen, kan inte här besvaras.

Voimaförbundet var alltså ett oklart fenomen. Verksamheten fick aldrig en tillräckligt stark förankring, vare sig socialt, verksamhetsmässigt eller juridiskt. Trots förbundets karaktär av oförverkligat projekt, saknar verksamheten kring och skilda uppfattningar om Voima inte sitt intresse. I artikelns senare del kommer jag att hävda att Voimas idrottsliga prägel inte bara, som man tidigare låtit förstå, var en täckmantel för den övriga verksamheten. Jag vill istället se idrotten som en integrerad del av en militär utbildning, där idrotten mera allmänt kan betraktas som ett medel med vars hjälp aktörer i samhället kunde/kan forma *medborgarnas krigiska dygder*.

Betecknande är också att samtidens juridiska maskineri stod rådlöst. De vapen som hade importerats illegalt skulle, enligt prokuratorns redogörelse till generalguvernören år 1908, användas mot den offentliga makten ifall den lagliga ordningen rubbades, men strafflagen kände inte till begreppet "passiv revolt". Medlemmar i Voima dömdes aldrig för högförräderi. Däremot dömdes enskilda medlemmar av lägre rättsinstanser till böter för smuggling. O s m o J u s s i l a, som diskuterat Voimaförbundet framförallt ur ett juridiskt och administrativt perspektiv, menar att prokuratorn våldförde sig på lagen i politiska syften.⁴ Jussilas tolkning är intressant, därför att den pekar på kärnan i den situation som var rådande sedan sekelskiftet. Voima var ett ex-

² Promemoria om Voima av prokurator Al. Hosiainoff 21.12.1912, kopia, övers. från ryska till finska, Parmanens arkiv III, Riksarkivet (RA). T u o m o P o l v i n e n, *Riket och gränsmarken. N.I. Bobrikov Finlands generalguvernör 1898–1904* (Borgå 1988), s. 279–280. Se även 'Generalguvernören Gerard om läget i Finland. Ett intervju i Birschevyja Vjädomosti', *Nya Pressen* 14.1.1908.

³ Senatens justitiedepartement, utslag 12.10.1917, Da 183, s. 239–248, RA.

⁴ O s m o J u s s i l a, *Nationalismi ja vallankumous venäläis-suomalaisissa suhteissa 1899–1914* (Helsingfors 1979), s. 198–199.

empel på skörheten i det statsrättsliga förhållandet mellan imperiet och storfurstendömet, en fråga som drivits till sin spets åren 1899–1905.

Gränsmark eller realunion

Finland kom i ett relativt sent skede att beröras av Rysslands centraliseringssträvanden, som vägledades av såväl administrativa, militärstrategiska som nationalistiska motiv. Fr.o.m. mitten av 1800-talet hade Finland i allt större utsträckning börjat avteckna sig som en skild politisk, ekonomisk och kulturell enhet. Finland kan fram till sekelskiftet i flera avseenden betecknas som ett lojalistiskt mönsterland. De centrala statsinstitutionerna formades efter den ryska annekteringen 1809 och fr.o.m. 1860-talet sammankallade kejsaren kontinuerligt en ståndslandtag, som kom att vila på grundlagar från den svenska tiden. Ett mera modernt politiskt system tog form fr.o.m. mitten av seklet, inte i första hand i anslutning till den föråldrade ståndslanddagen, utan framförallt i en spirande liberal pressopinion och associationsidéns spridning, i medborgarsamhällets och föreningslivets framväxt. Det statsrättsliga förhållandet förblev dock opreciserat mellan storfurstendömet Finland och den "första statsmakten", kejsaren, i det enväldigt styrda Ryssland.

Ett antal kommissioner bestående av finländska och ryska rättslärda hade under 1800-talets senare hälft försökt komma till rätta med de statsrättsliga frågorna utan att lyckas. En tolkning som mot slutet av 1800-talet vunnit terräng bland finländska rättslärda var att Finland och Ryssland bands samman av en realunion, d.v.s. att Finland och Ryssland i princip var jämbördiga stater med en gemensam regent. Synsättet gick stick i stäv med den ryska statsmaktens strävanden, som, uppbackad av en stark slavofil opinion, som betonade Rysslands "enhet", betraktade Finland framförallt ur ett militärstrategiskt perspektiv. Militära frågor hade igen fått ökad aktualitet under imperialismens och upprustningens tidevarv.⁵

Armé, stat och nation

Finlands egen värnpliktsarmé hade som sagt blivit något av ett rött skynke för ryska militära och nationella kretsar. Systemet var en kompromiss mellan en liten kaderarmé och en folkmilis. Vid sidan av de ryska förband som var stationerade i Finland hade landet nu en egen armé uppbyggd kring den moder-

⁵ Översikter se Matti Klinge, *Finlands historia 3. Kejsartiden* (Helsingfors 1996), i synnerhet s. 220–230. Päiviö Tommila, *Suuri adressi* (Helsingfors 1999), s. 11–38.

na principen om allmän värnplikt. Den finska armén var underställd den ryska krigsministern, men med en särskild stab och befälhavarpost.

De finska trupperna skulle inte strida utanför Finlands gränser. Ändamålsparagrafen lydte således inte, såsom det ursprungligen var meningen, "för tron och riket", utan istället "för tron och fosterland". En annan särskiljande faktor var reservinstitutionen. Den årliga kontingenten uppgick till 20 000 man. Till militärtjänst antogs i medeltal drygt 8 000 varav endast knappt 2 000 blev rekryter inom infanteriet. De som var i aktiv tjänst, den reella styrkan m.a.o., uppgick till 5 000 man. Infanteriet bestod av nio skarpskyttebataljoner. De övriga uttagna placerades i reserven, som hade årliga övningar. Något motsvarande system existerade inte i andra länder med allmän värnplikt.⁶

Den finska armén 1881–1901 är om inte förbisedd, så åtminstone sparsamt behandlad. 1878 års värnpliktslag har i en nationell historieskrivningstradition betraktats som en Pyrrhusseger, som, åtminstone underförstått, var en bidragande orsak till att förhållandet med Ryssland tillspetsades. Att den allmänna värnplikten skulle ha haft en stor betydelse för den nationella konsolideringen i Finland under 1800-talet senare hälft är en frågeställning som, antagligen p.g.a. den senare utvecklingen, i väsentliga avseenden ignorerats. Som princip var den allmänna värnplikten ett arv från den franska revolutionen. Ingen annan enskild lag i ett enskilt land har så starkt och under så lång tid påverkat mänsklighetens framtid, har en militärteoretiker påstått apropå lagen om allmän värnplikt i Frankrike 1793.⁷ Författaren till den inledande artikeln i *Finsk Militär Tidsskrift*, ett professionellt organ som bildades och utkom parallellt med den finska armén, hade svårt att lägga band på sin *fosterländska hänförelse*:

Finlands närvarande härordning samlar landets barn, folkets bästa manliga krafter kring sin fana, gör kasärnen och öfningsfältet till en skola, i hvilken hvar medborgare skall inhämta kunskapen att värna sina dyrbaraste intressen, sina faders jord, och fordrar, att officeren ej endast skall excersera denna skara, utan att han därjämte skall blifva den erfarne, sakkunnige lärarn och uppfostrarn af hvad dygd och plikt fordra.⁸

⁶ Olavi Seitkari, *Vuoden 1878 asevelvollisuuslain syntyvaiheet. Suomen sotilasorganisaatio- ja asevelvollisuuskysymys 1860- ja 70-luvulla* (Helsingfors 1951), s. 329–385. J. E. O. Screen, *The Finnish Army, 1881–1901: Training the Rifle Battalions* (Helsingfors 1996), s. 12–19.

⁷ Amanda Peralta, ... med andra medel. *Från Clausewitz till Guevara – krig, revolution och politik i en marxistisk idétradition* (Göteborg 1990), s. 42–43.

⁸ C. F. Wahlberg, 'Behovet af en finsk militär tidsskrift och hennes ändamål', *Finsk Militär Tidsskrift* 1881, s. 1–4.

Steven Huxley har i sin analys av det passiva motståndet under ofärdsåren på ett idéhistoriskt plan uppmärksammat "långa ideologiska linjer" i den finländska maktelitens Rysslandsstrategier.⁹ I samband med beredningen av 1878 års värnpliktslag kan man skönja samma tendenser som under ofärdsåren (1899–1905) utkristalliserades i mera distinkta verksamhetsprogram: ett s.k. realpolitiskt synsätt som betonade vikten av att de ryska maktintressena skulle beaktas och ett konstitutionellt synsätt, realunionstolkningen, där viktiga samhällsfrågor skulle förankras i grundlagarna. 1878 års värnpliktslag kom att präglas mera av den sistnämnda linjen än av realpolitiska överväganden.

Ofärdsår och dygd

Den finska armén upplöstes 1901, med undantag av två truppförband, vilka upplöstes några år senare. Det som föregick indragningen var en rättslig och politisk dragkamp, med den ryske krigsministern, generalguvenören i Finland, Nikolaj Bobrikov, kejsar Nikolaj II, den finska senaten, ministerstatssekreteraren och lantdagen som främsta aktörer. Ytterst var det fråga om Rysslands förenhetligande och definitionen av rikslag i förhållande till lantdagens befogenheter. I februari 1899 utfärdade kejsaren ett manifest vars syfte var att precisera gränsdragningen mellan den riksomfattande och lokala lagstiftningen. I februarimanifestet gavs lantdagen rätt att avge utlåtande i rikslagsärenden, vilket uppfattades som en inskränkning av autonomin, i synnerhet då gränsdragningen mellan den yttre och inre lagstiftningen förblev oklar. I praktiken stod värnpliktsfrågan och den nya värnpliktslag, som under flera år varit under planering vid det ryska krigsministeriet, i fokus. Försöken från finländsk sida att på en politisk-administrativ nivå skapa klarhet i riks- och lokallagstiftningen vann inte tillräckligt starkt gehör hos de ryska makthavarna. Inte heller den folkadress – en procedur som hade arkaiska drag av att "gå till kungs" – med en halv miljon undertecknare, som vädjade direkt till kejsaren efter att den finska senaten, som splittrats i frågan, promulgerat februarimanifestet, påverkade manifestets utformning. En namninsamling av ett liknande slag gjordes 1901 efter att det ryska riksrådet stiftat den nya värnpliktslag som berörde hela det ryska riket. De av lantdagen 1899 gjorda

⁹ Steven Duncan Huxley, *Constitutionalist Insurgency in Finland. Finnish "Passive Resistance" against Russification as a Case of Nonmilitary Struggle in the European Resistance Tradition* (Helsingfors 1990).

modifikationerna i 1878 års värnpliktslag beaktades inte av det ryska riksrådet med två finländska ledamöter.¹⁰

Den finländska ämbetsmannakåren ställdes inför ett svårt dilemma. Den tidigare omtalade realpolitiska linjen såg eftergifter som den enda utvägen att rädda vad som räddas kunde av den nationella självbestämmanderätten. Den konstitutionella linjen utvecklade en motståndsstrategi, passivt motstånd vid sidan av den offentliga makten. Bägge riktningarna påvisade i sin mest artikulerade form drag av hegeliansk idealism. Eftergifts- eller undfallenhetsförespråkarna kunde hänvisa till en nationalanda, som inte kunde brytas av yttre maktpåbud. Att hänvisa till nationalandan, där språket, i det här fallet finskan, var ett centralt begrepp, överensstämde med den ideologi som utvecklats inom den fennomanska rörelsen. På den konstitutionella sidan kunde man åter hänvisa till "lagarnas helgd". Grundlagarna ansågs stå över överheten, som en "högre världsordning". Den gamla fennomannen, en ideologi med rötter i 1860-talet, hade varit riktad mot den svenskspråkiga ämbets- och tjänstemannaklassen, som man ville ersätta med en finsktalande dito. Mot slutet av 1800-talet bröt sig en falang, de s.k. ungfennomanerna, ut ur det som upplevdes som en förkvävande konservativ språkfanatism. Ungfennomanerna kom till sina värderingar att närma sig en konstitutionellt-liberal världsbild, där språket betraktades som ett medel inte ett mål. Under ofärdsåren kom språkfrågan, det inrikespolitiska stridsäpplet framom andra sedan mitten av 1800-talet som hade varit på retur, åter att aktualiseras av gammalfennomanerna.¹¹

Den allt överskuggande praktiska frågan under ofärdsåren berörde värnpliktsuppbåden, som av de konstitutionella betecknades som olagliga. Uppbådsstrejkerna, administrerade av den passiva motståndsrörelsen, var det främsta exemplet på den strategi Huxley kallar för ett "nytt sätt att bedriva krig". Opinionsbildningen var ett annat vapen.¹² Den intrikata situation som uppstått fångas inte på ett fruktbart sätt i dikotomin legal/illegal. I en positivistisk-juridisk mening är det rimligt att betrakta det passiva motståndets centralorgan, Kagalen, som hade sitt "konstituerande" möte hösten 1901, som en illegal underjordisk organisation. För att förstå och förklara komplex-

¹⁰ Tommila, s. 50–57, 263–270.

¹¹ Lauri Hyvämäki, 'Den konstitutionella ideologin', *Finlands ofärdsår 1899–1917* (Stockholm 1963), s. 67–83. Pirkko Rommi, 'Undfallenhetsriktningens ideologi', *Finlands ofärdsår 1899–1917* (Stockholm 1963), s. 84–107.

¹² Huxley, s. 126–129, 162–177.

iteten är det minst lika viktigt att betrakta Kagalen inte bara som en opposition mot senaten, bemannad sedan 1901 av eftergiftsförespråkare, utan också som ett slags skuggregering eller skuggadministration. Det konspiratoriska var närmast en logisk nödvändighet. Kagalen kan knappast betraktas som en organisation som sedan förgrenade sig, utan snarast tvärtom: den praktiska verksamheten kom först, organiseringen senare. En av Kagalens ledare, juristen Ernst Estlander, betonar i en minnesskrift det spontana i verksamheten:

Vi hade kastat oss in i arbetet på den punkt, där det för tillfället mest trängande behövdes, dragandes till oss de krafter som funnos och kunde nås och voro besjälade av iver att verka för det som var för händer ... Vi strävade härvid att framkalla intresse och självverksamhet bland dem som befunno sig i samma belägenhet, i det regeringen av dem krävde ett handlingsätt, vilket skulle underlätta och befördra vad som syftade till fosterlandets försvagande och undergång. Genom kagalens initiativ kommo på detta sätt tillstånd överläggningar inom särskilda medborgarklasser och ämbetsmannakårer, kommunala funktionärer, medlemmar av magistraterna, landssekreterare och andra tjänstemän vid länsstyrelserna o.s.v.¹³

Det passiva motståndet är svårt att fånga i konventionella politiska begrepp. *Matti Klinge* tolkar legalismen som en konservativ företeelse, ett strikt fasthållande vid de gamla grundlagarna och ståndslantdagen, där *status quo ante* Bobrikov och februarimanifestet var den ledande principen. Huxley ser åter motståndsrörelsen som en för finska förhållanden innovativ och närmast revolutionär politisk verksamhet, men inte så mycket till innehållet som till formen. Genom ett landsomfattande nätverk av distrikt kunde Kagalens ombud sprida oppositionella pamfletter och tidningar och övertala de värnpliktiga att utebli från uppåden. Uppbådsstrejken hade främst en symbolisk och preventiv betydelse. Endast ett par hundra av de 20 000 uppådade skulle avtjäna sin värnplikt och även de i Finland. Argumenteringen karaktäriserades däremot, menar Huxley, av ett konstitutionellt credo som gav retoriken en arkaisk aura.¹⁴ Det gällde för de konstitutionella att tydliggöra att det som betraktades som våld mot lag också var ett våld riktat mot folket, i synnerhet gentemot den värnpliktiga ungdomen:

¹³ Ernst Estlander, 'Förberedelserna till den s.k. uppådsstrejken år 1902. Hågkomster från det konstitutionella motståndets sida', *Från bryningstider. Minnen och erfarenheter* (Helsingfors 1921), s. 106, 108.

¹⁴ Klinge, s. 344–363. Huxley, s. 4–13, 193–201. 1902 uteblev 58 %, 1903 32 % och 1904 22 % av de uppådade. Se Huxley, s. 238–239.

... ett folk som utan motstånd böjer sig under olagligheten, icke skall ega förmåga att efteråt på egen hand återupprätta en laglig samhällsordning, äfven om tillfälle därtill skulle gifvas. Tvärtom skall hos ett sådant folk känslan av lagens hälgd förslösas och utplånas medan däremot ett folk, som icke skyr att underkasta sig lidanden för det rätta, om det icke därmed vinner annat, dock hos sig bevarar en lefvande känsla af lag och rätt, såsom det högsta jordiska goda och såsom något hvilket icke får och icke ostraffadt kan kränkas. Det är bl.a. häruti, nämligen i dess uppfostrande betydelse som det legala motståndet har sitt högre, sedliga berättigande och tillika sin största nytta; ty ett folks framtid beror dock slutligen mest på dess medborgares karaktäsegenskaper ... Värnpliktsfrågan är af så stor och djupt ingripande betydelse för vårt folks liffsintressen att en reglering på grundlagsenlig väg af denna fråga i närvarande ögonblick måste vara det främsta målet för en finsk statsmans sträfvanden.¹⁵

Författaren till de ovan citerade raderna var en av landets främsta rättslärda, tillhörande en äldre och mera idealistisk falang inom det passiva motståndet, som betonade att i kampen för rättvisan och sanningen fick våldsmetoder inte komma ifråga. I samband med värnpliktsuppståden 1902 kan man redan spåra en betydligt aggressivare attityd, som dock inte saknade drag av idealism:

De flesta tyckas icke hysa några själfständiga åsikter, utan följa strömmen åt, och de äro därtill icke fullt medvetna om sina plikter ... Vi unga, landets framtidshopp, äro skyldiga att bära offer på landets altare, om vi vilja anses såsom värdiga söner till våra hjältefäder. Så har tusen sinom tusen unga gjort före oss, när de offrat allt, sin timliga egendom och välfärd, sitt hjärteblod och lif, i århundrans blodiga strider. Ingen af oss må med vett och vilja kränka lag genom att lyda olag – ty lagen är det dyrbaraste, det heligaste vi ega.¹⁶

Att "ett folks framtid beror på dess medborgares karaktäsegenskaper" var ingen ny tanke, utan snarare allmängods hos den bildade medelklassen. Kagalens ledande principer var inte i första hand abstrakta rättsbegrepp. De ledande principerna utgjordes av en uppsättning dygder, bestämda rättesnören eller dispositioner för att handla på ett visst sätt, d.v.s. "rätt" och "lugnt", med

¹⁵ R. A. W r e d e, 'Öppet bref till herrar J.R. Danielson och Gustaf Johansson 1902', *Ur "Kagalens" arkiv. Samling av politiska flygskriffter, upprop, cirkulär m.m. tillkomna åren 1899–1905* (Helsingfors 1939), s. 667–668, 670.

¹⁶ 'Bref från Sydvästra Finland', *Veckans Nyheter* 5.5.1902. *Veckans Nyheter* var en av de tre större underjordiska tidningar som utkom under ofärdsåren och stöddes ekonomiskt av Kagalen. Den redigerades av personer som kom att medverka i det aktiva motståndet. I *Veckans Nyheter* blev uppståndsstrjäckerna en hjärtesak, se P i r k k o L e i n o - K a u k i a i n e n, *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa vuosina 1891–1905* (Helsingfors 1984), s. 201–210.

“heder och ära”, att kunna uppvisa “offervilja” etc.¹⁷ En central tanke i dygd-etiken är att det är genom fostran och genom att ingå i en gemenskap – i det här sammanhanget en spirande nationell gemenskap – med traditionsbärande och -förmedlande institutioner som människan anammar vissa dygder, karaktärsegenskaper eller ett grundläggande “personlighetsschema”. Genom en socialiseringsprocess uppnår individen en moralisk förförståelse – vissa principer och förhållanden tas för givna, självklara. I negativ bemärkelse kan karaktärsdanningen betraktas som fostran till livslögn. Ett mera positivt synsätt ser karaktärsdanningen som ett sätt att hjälpa individen att övervinna tillvarons komplexitet i syfte att frigöra den sociala handlingsförmågan.¹⁸ Karaktärsdanningen behövde emellertid *inte*, som ett villkor för nationell enighet under ofärdsåren, betraktas som allmångods för alla. Idén om utvalda förmågor – bildning var trots allt ett privilegium för ett fåtal – var en tankestruktur som också var närvarande i rättslegalismens kölvatten:

Den tarfliga föreställningen, att motparten måste ha handlat af orena motiv, borde visst utrotas; men det filosofiska lugn, som behöfs för att icke hysa bitterhet i sådana lifsfrågor, äfven då man ej förutsätter oädla bevekelsegrunder, kan man vänta sig endast hos ett försvinnande fåtal. Af de breda lagren kan man ej begära något sådant; och skulle de vara i stånd därtill, vore det ett tecken på bristande lifskraft hos folket.¹⁹

¹⁷ Se J. N. Reuter, *“Kagalen”. Ett bidrag till Finlands historia 1899–1905* II (Helsingfors 1930), s. 375–400. Den ledande moderata falangen inom Kagalen var mån om att alltför kontroversiella, radikala element inte skulle få uttala sig i organisationens namn. Officeren Georg Fraser (f.1849), som liksom tusentals övriga finländska officerare tjänstgjort i den ryska armén, ansågs t.ex. gå för långt i sin fosterländskhet. Pamfletterna *Medborgerlig katekes* (1902) och *Vår lösen: “Rätt med heder”* (1902) sågs inte med blida ögon av Kagalen. Se J. N. Reuter, *“Kagalen”. Ett bidrag till Finlands historia 1899–1905* I (Helsingfors 1928), s. 265–266, 365.

¹⁸ Mikael Lindfelt, *Idrott och moral. Reflektioner över idrottens moral* (Nora 1999), s. 119–136. Jfr Alf W. Johansson, *Europas krig. Militärt tänkande, strategi och politik från Napoleontiden till andra världskrigets slut* (Stockholm 1988), s. 366–367. Svante Nordin, *Det politiska tänkandets historia* (Lund 1999), s. 151–155.

¹⁹ Quis [C. E. Borenius], *Villkoret för enighet. Några ord med anledning af Nemos och prof. Danielsons broskyrer* (1902), s. 9. Jfr J. N. Reuter, *“Kagalen”* I, s. 267–268. För statistik över språk och skolbildning utöver folkskolan se Screen, s. 80–81. 1890 hade knappt 10 000 finsktalande och drygt 25 000 svensktalande genomgått högre skol-, elementar-, läroverksutbildning. Se även Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationens genombrott* (Helsingfors 1987), s. 180–186.

Motståndsstrategiernas förgrening

Förryskningsåtgärderna kom att personifieras i generalguvernör Bobrikov, en patriotisk generalmajor av den gamla skolan, som såg på storfurstendömet från militärens och Storrysslands synvinkel. De medborgerliga friheterna i Finland var relativt sett, och framförallt i jämförelse med det övriga riket, omfattande, men dock kringskurna och inskränktes ytterligare under Bobrikovs styre (1898–1904). Presscensuren skärptes och tidningar drogs in, församlingsfriheten begränsades och bildandet av föreningar försvårades. Värnpliktsuppbåden var åter beroende av ett samarbete med kommunerna och därutöver med viktiga yrkesgrupper, i synnerhet prästerskapet och läkarkåren – de förstnämnda i sin roll som förmedlare mellan stat och lokalsamhälle, de sistnämnda som övervakare av de uppåddades fysik. Läget skärptes alltefter som statsmaktens sanktioner mötte ett organiserat motstånd på olika samhällsnivåer.

Den ryske överprokuratorn Popedonostsev beskrev på våren 1902 situationen i Finland för ett svenskt regeringsändebud som en mardröm. Ledande gammalfennomanska senatorer bedrev samtidigt en livlig skyttediplomati mellan Helsingfors och S:t Petersburg. *Tu o m o P o l v i n e n* har framhållit att det ryska självhärskardömet gradvisa förfall omöjliggjorde en konsekvent, långsiktig politik. Ren maktpolitik blev i allt högre grad utslagsgivande. För att råda bot på den alltmera "separatistiska" stämning som var rådande lyckades Bobrikov genomdriva *sin* linje. Våren 1903 utfärdade kejsaren en förordning som innebar "förstärkt skyddstillstånd" för tre år. Undantagslagstiftningen eller den s.k. diktaturförordningen gav Bobrikov bl.a. fullmakt att landsförvisa "besvärliga element", d.v.s. förmodade ledare inom en motståndsrörelse. Under ett drygt år landsförvisades c:a femtio personer. Något av en koloni av landsförvisade uppstod i Sverige, som i allt högre grad framstod som den finländska motståndsrörelsens operationsbas.²⁰

Mordet på Bobrikov sommaren 1904, det rysk-japanska krigets utbrott samma år, lantdagsvalen – lantdagens sammankallande 1904 vilade på ett beslut fattat av kejsaren 1899 – och upphävandet av landsförvisningarna i anslutning till valet normaliserade något situationen i Finland. Å andra sidan hade den "lojala gränsmarken" radikaliserats.

Motståndsrörelsens ledning bestod av flera fraktioner. Diktaturförordningen och landsförvisningarna blåste liv i tendenser som legat under ytan. För

²⁰ *Polvinen*, s. 242–262.

det första gällde det frågan om ett samarbete med oppositionella element i Ryssland. En fraktion förlitade sig på Rysslands liberaler. En annan radikalare falang, med juristen och redaktören Konni Zilliacus som portalfigur, ansåg att Finlands räddning låg i ett samarbete med ryska revolutionära partier. Dessa tankar hade Zilliacus kastat fram redan år 1900. Ett par år senare hade Zilliacus och några andra, framförallt officeren Henry Biaudet, etablerat kontakter med det ryska socialistrevolutionära partiet.²¹

För det andra gällde det frågan om hur man skulle förhålla sig till våldsmetoder. Terrorismen var sedan decennier ett beprövat medel bland revolutionära grupperingar i det autokratiska Ryssland. Den radikalare falangen kom när den på hösten 1904 konsoliderade sig och upprättade det Finska aktiva motståndspartiet att godta terrorism som ett medel i kampen mot autokratien. Enstaka terrordåd till trots hade terrorismen svårt att få fotfäste i Finland.²²

Senast efter den finska militärens upplösning 1901, cirkulerade olika planer på folkbeväpning, tendenser som personer inom Kagalens centralorgan var medvetna om och till en viss grad stödde, d.v.s. man var benägen att under gynnsamma villkor acceptera våld av ett mera latent eller defensivt slag.²³ Ofta låg det en ordentlig dos pragmatism bakom det konstitutionella credot. Därför är isärhållandet av ett aktivt och ett passivt motstånd i förhållande till den ryska centralmakten många gånger missvisande, en senare efterrationalisering, vilket i synnerhet Antti Kujala påvisat. Officeren Henry Biaudet, vicehäradshövding Johannes Gummerus och Konni Zilliacus kom att framträda som ledare inom motståndsrörelsens aktivistiska falang. I synnerhet de två sistnämnda hade en gedigen bakgrund i kagalorganisationen – Zil-

²¹ William R. Copeland, *The Uneasy Alliance. Collaboration between the Finnish Opposition and the Russian Underground. 1899–1904* (Helsingfors 1973), s. 96–115.

²² Planer på att mörda Bobrikov hade smidits bland ledande grupperingar inom motståndsrörelsen. Eugen Schauman, som tog sitt eget liv i samband med mordet, blev något av ett nationalhelgon. Den flitigt idrottande Schauman var också en av flera som försökte få till stånd en hela landet omfattande skytteorganisation. Se Seppo Zetterberg, *Fem skott i senaten. Eugen Schaumans liv och död* (Helsingfors 1987).

²³ Antti Kujala, 'Venäjän sosialistivallankumouksellinen puolue ja Suomen aktivismin synty', *Historiallinen Aikakauskirja* 1987, s. 85–95. Ernst Estlander, *Ofärdsårens politiska litteratur. (Ur "Kagalens" arkiv II)* (Helsingfors 1945), s. 83. Ur "Kagalens" arkiv, s. 232–234. Eino I. Parmanen, *Taistelujen kirja. Kuvauksia isenäisyystaistelumme vaiheista sortovuosina I* (Helsingfors 1936), s. 638–640.

liacus som en av de ledande opinionsbildarna och Gummerus som bl.a. ombudsman i Tammerfors.²⁴

Ledande personer inom Kagalen var även inkopplade i den s.k. John Grafton affären. Försöket att smugga in militärgevärd till Finland och Ryssland över Östersjön och Finska viken slutade i september 1905 i ett fiasko. Bakgrunden var komplicerad med den japanska statsmakten som finansär och Konni Zilliacus som spindeln i nätet. Aktivisternas kontakter med det socialistrevolutionära partiet var som tätast 1905. Vapensmugglingen ingick i planerna på en *insurrektion* hösten 1905, där det socialistrevolutionära partiet skulle spela första fiolen. FAM var helhjärtat med på noterna:

I Finland har man tänkt sig att upproret skall börja samtidigt som det slutliga afgörandet äger rum i Petersburg. De revolutionäras närmaste mål är att desorganisera och störta den inhemska regeringen och administrationen samt att hindra all trupptransport till St Petersburg. Efter en längre diskussion, hvarunder en del talare trodde, att saken skulle gagnas bäst om början gjordes i Helsingfors, medan åter andra ansågo att kuppen i Helsingfors borde föregås af upplopp samtidigt i alla residensstäder samt olika meningar gjorde sig gällande om anfallet skulle riktas först mot militären eller mot den högre administrationen, beslöts att uppdraga åt centralbestyrelsen att utarbete en detaljplan angående åstadkommande af en hela landet omfattande insurrektion.

Vid samma möte påstod en person inom arbetarrörelsen att vid en revolution stod 25 000 man till buds, en siffra som skall tas med en stor nypa salt. I början av året hade FAM nämligen börjat planera en folkbeväpningsorganisation, men skrinlagt planerna eftersom intresset hade visat sig vara ringa. Trots fiaskot fungerade den s.k. John Grafton-affären som ett slags preludium till storstrejken knappa två månader senare.²⁵

Generalstrejken i Ryssland på hösten 1905 hade tvingat autokratin till demokratiska reformer. Strejkrörelsen spred sig till Finland. I novembermani-

²⁴ Antti Kujala, *Venäjän hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905* (Helsingfors 1995), s. 217–230.

²⁵ 14.5.1905, mötesprotokoll, Finska Aktiva Motståndspartiets arkiv, Riksarkivet i Helsingfors. Antti Kujala, 'The Russian Revolutionary Movement and the Finnish Opposition, 1905. The John Grafton affair and the plans for an uprising in St Petersburg', *Scandinavian Journal of History* 1980, s. 257–275. Revolutionsplanen hade slagits fast vid Pariskonferensen 30.9–3.10.1904. Konferensen kom till på Zilliacus initiativ och skulle samla alla revolutionära partier i det ryska riket. Själv representera Zilliacus den "finska oppositionen", men fick en fullmakt av FAM som tycks ha konsoliderat sig i någon form i Helsingfors just i syfte att ge fullmakten.

festet 1905 förklarade Nikolaj II februarimanifestet av 1899 suspenderat och upphävde de förordningar som utfärdats i anslutning till februarimanifestet. Den politiska konstellationen i Finland skiftade gestalt: den konstitutionella oppositionen, som vunnit en jordskredsseger över gammalfennomanerna i de sista ståndslantdagsvalen 1904, övertog senatorsposterna. Men under några år hade grundvalarna i ett relativt föråldrat och i vissa avseenden ståndsbundet samhällsskick murknat; den politiska processen – men märkväl inte den sociala – från ett stånds- till ett klassamhälle inträffade inte gradvis utan närmast explosionsartat. I samband med storstrejken trädde socialdemokraterna, som antagit ett socialistiskt partiprogram 1903, på allvar in på den politiska arenan med sina krav på snabba representationsreformer. Den demokratiska representationsreformen, stadfast av kejsaren på sommaren 1906, roddes emellertid i hamn av senaten, med den gamla liberala och konstitutionella statsmannen Leo Mechelin som regeringschef. Socialdemokraterna ansåg sig förfördelade, vilket skärpte det inrikespolitiska läget. Centralmaktens åtgärder under de följande åren var framförallt inriktade på att försöka stabilisera läget i samarbete med senaten.²⁶

Karaktäristiskt för storstrejksveckan var också att den bobrikovska ordningsmakten, bl.a. gendarmväsendet, sattes ur spel. Medborgar-/nationalgarden bildades i landets större städer. Framförallt i Helsingfors kom klass-tänkandet att på allvar bli utslagsgivande – nationalgardet splittrades i en arbetar- och borgerlig trupp.

Motstånd och revolution

Aktivisterna intog en förmedlande position i förhållandet mellan arbetar- och borgarklassen. FAM:s konspiratoriska organisation förblev rudimentär. Viktigare med tanke på de aktivistiska idéernas spridning år 1905 var de kontakter den lilla klick som bildade FAM:s centralstyrelse knutit med Finlands socialdemokratiska parti och i synnerhet med dess olika underjordiska organ, vilka bl.a. uppstått i samband med uppbådsstrejkerna.²⁷ Dessa blev nu de viktigaste spridningskanalerna för aktivisternas pamfletter och politiska upp-rop, med vars hjälp partiet ville "undergräva befolkningens nedärvda lojalitetskänsla för monarken och stärka dess frihetskänsla".²⁸

²⁶ Jussila, s. 87–111, 148–206.

²⁷ Kujala, *Venäjäns hallitus* s. 242–263.

²⁸ Se FAM:s stadgar i Alma Söderhjelm, 'Det aktiva motståndspartiet', *Med lagen*

Den skymf som tillfogats det finska folket genom de tio miljonernas kompromiss kan folket afvärd endast genom att verksamt understöda och deltaga i den stora ryska revolutionen, som på samma gång skall blifva en finsk revolution, revolutionen som skall skänka oss nya starka garantier för vår självständighet, revolutionen som skall sopa bort vår föräldrade och orättvisa klassrepresentation och skapa en ny finsk nationalförsamling grundad på hvarje myndig finsk medborgares och medborgarinnas rätt att taga lika stor del i bestämmandet af nationens öden. Bort med alla kompromisser, alla underhandlingar med den eländiga brottsliga regeringen! Lefve revolutionen!²⁹

De tio miljonerna syftade på de medel den finska staten betalade den ryska centralmakten som ersättning för att inte ställa upp värnpliktiga 1905. Beslutet hade fattats av lantdagen på våren. Den revolutionära retoriken saknade inte verklighetsbakgrund. Hos de ledande aktivisterna stod sedan våren 1905 medborgarskapsfrågor, men också ett förtydligande av det juridiska och politiska förhållandet mellan det finska och ryska folket, i fokus.³⁰ De revolutionära partiernas andra konferens 1905 i Geneve hade proklamerat att efter autokratins störtande skulle en rysk konstituerande folkförsamling sammankallas. Finland skulle bibehålla sin ställning som en autonom konstitutionell stat, men en konstituerande folkförsamling skulle väljas genom allmänna val och lika rösträtt, som det sades i proklamationen, med tanke på det finska folket och i synnerhet med tanke på proletariatet. FAM representerades av juristerna Johannes Gummerus och Victor Furuhielm

Aktivisternas verksamhet bakom kulisserna är av betydligt större intresse än deras uttalanden i "offentligheten" 1905–1907, anser Antti Kujala.³¹ Aktivisterna har betecknats som en hop revolutionsromantiker utan sinne för realiteter. Att man inom den aktivistiska politiken 1905–1907 också kan skönja en nyansering inom ramarna för en liberal idétradition, är däremot en frågeställning som inte dryftats särskilt ingående. Många i den lilla kretsen kring FAM:s centralstyrelse var kosmopolitiska vänsterliberaler. Samtidigt var de brinnande nationalister. Att man under och efter storstrejksveckan i början av november 1905 vid flera tillfällen anspelade på den franska revolutionen

och svärdet. *Kring svenska studenters insats i finländsk politik 1899–1919* (Helsingfors 1919), s. 44–45.

²⁹ Sousa [Johannes Gummerus], 'De tio miljonerna', *Frihet N:o 1*, 15.5.1905.

³⁰ Se t.ex. Sousa [Johannes Gummerus], 'Den blifvande ryska representationen och Finland', *Frihet N:o 4*, 16.7.1905.

³¹ Antti Kujala, *Vallankumous ja kansallinen itse-määräämisoikeus. Venäjän sosialistiset puolueet ja suomalainen radikalismi vuosisadan alussa* (Helsingfors 1989), s. 142–147.

är belysande. En samtida konservativt sinnad historiker konstaterade att "[V]år storstrejk var i mycket ett romantiskt företag, utan förhållande till de reala maktfaktorerna, en försenad upplaga på ryskt riksområde av revolutionerna i Europa 1848."³²

Det är knappast en alltför stor överdrift att de ledande aktivisterna betraktade sig som folkets fackelbärare under strejkhösten. Var inte strejken arbetarrörelsens och aktivisternas förtjänst? Filemon Tiderman, FAM:s sekreterare, var mindre pretentiös: "[D]en mäktiga folkrörelsen, som så spontant tog sin början och utvecklade sig, kunde hafva framgång endast därigenom, att den var helt och hållet nationell, omfattad af alla partier, men styrd och ledd af intet parti."³³ Aktivisterna ansåg efter storstrejken att det var av största vikt att hos arbetarna bibehålla den revolutionära glöden i form av "rent revolutionära idéer och hindra att dessa glömmas för de sociala krafven." Aktivisterna framhöll att det var arbetargrupperna som bildade stommen för det "framtida revolutionära arbetet."³⁴

I en artikel i början av år 1907 gjorde Gummerus upp med den vrångbild som han ansåg att de konstitutionella skapat, att storstrejken var det passiva motståndets kulminationspunkt. Hade de "gammalkonstitutionella" fått bestämma hade novemberveckan aldrig blivit historisk. Det passiva motståndets kulminationspunkt var värnpliktsstrejken 1902, menade han:

Emellertid hade ju redan i själva verket det passiva motståndet långt tidigare avtynat över hela linjen och alla handlingar, som under det närmast föregående trefjärdedelsåret [1905] riktats mot våldsregementet i vårt land, hade burit en rent aktiv prägel. Som ett slags officiell och formell avslutning på det passiva motståndet torde man kunna betrakta 1905 års konstitutionella skänk av tio miljoner mark åt den ryska regeringen.³⁵

Värnpliktsfrågan diskuterades i offentligheten och av den "skugglantdag" som sammanträdde i Helsingfors den 13 september. De första tankarna att

³² Bernhard Estlander, *Elva årtionden ur Finlands historia III 1898–1908* (Helsingfors 1923), s. 325. Jfr Olof Mustelin, *Euterpe. Tidskriften och kretsen kring den. En kulturhistorisk skildring* (Helsingfors 1963). Sten Dahlstedt & Sven-Eric Liedman, *Nationalismens logik. Nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996), s. 23–25. Se *Finska Aktiva Motståndspartiet. Proklamation N:o 6*.

³³ Filemon Tiderman, 'Finska aktiva motståndspartiet under strejkveckan', *Framtid* 2.11.1906.

³⁴ FAM:s mötesprotokoll 19.11.1905, FAM:s arkiv, RA.

³⁵ Johannes Gummerus, 'Konstitutionell evolution', *Framtid* 4.7.1907.

bilda en landsomfattande folkmilis verkar ha uppstått ur denna "offentlighet".³⁶

Aktivism, politik och folkbeväpning

Var skall man då placera Voimaförbundet i denna konstellation? Jag kommer i det följande att koncentrera mig på två, som jag ser det sammanhängande, aspekter av det Finska aktiva motståndspartiets verksamhet – försöken att organisera en allmän folkmilis och ett avståndstagande från den konstitutionella linjen till förmån för en på demokratiska grunder vilande nationell självbestämmanderätt. Tesen är att det folkmilifsöksom Voimaförbundet utgjorde, var "ett korsningsfält" mellan den konstitutionella och den aktivistiska ideologin, där det tidigare diskuterade dygd-politiska tänkandet fick genomslagskraft.

Motståndsrörelsen ställdes inför en ny situation efter storstrejken. De konstitutionella hade genom demokratiska, inrikespolitiska eftergifter uppnått sitt mål, d.v.s. status quo ante Bobrikov, men i modifierad form. Aktivisterna var efter årsskiftet splittrade. Fanns det politiskt underlag för ett revolutionärt parti under rådande omständigheter? Skulle FAM upplösa sig eller inte? Frågan aktualiserades på våren 1906 vid ett extra partimöte, där ca 40 partimedlemmar var närvarande.

Partiets andlige fader, Konni Zilliacus, argumenterade för en upplösning. Ett parti med terroristisk verksamhet på sitt program hade inte längre någon uppgift. Under rådande politiska förhållanden kunde man inte föra en direkt kamp mot autokratin. De som ville fortsätta att arbeta i denna avsikt kunde bilda en "konspirativ krets". Inrikespolitiskt var partiet för svagt att sprida demokratins idéer och arbeta för sociala reformer. Istället, ansåg Zilliacus, skulle man bilda ett nytt radikalt reformparti.

Det starkaste mothugget mot en upplösning kom från Johannes Gummerus, som från första början de facto varit partiets ordförande. Vid omröstningen om partiets nedläggning segrade Gummerus linje. FAM kom förövertigt aldrig att upplösas formellt. Partiet hade förpliktelser: gentemot arbetarrörelsen – en förbindelse som under våren 1906 börjat spricka i fogarna eftersom "arbetarnas hållning varit alltför aggressiv" – gentemot sin ryska bundsförvant, det socialistrevolutionära partiet och gentemot Voimaidéns

³⁶ Reuter, "Kagalen" II, s. 349–351. Kujala, *The Russian Revolutionary Movement*, s. 271 not 72.

förverkligande. Enligt Gummerus tolkning av Genevekonferensens beslut låg i proklamationen inbäddat betingelserna för en "fri öfverenskommelse mellan den finska och ryska nationen". Betingelserna skulle eller kunde skapas under samverkan med de "ryska frihetspartierna" efter att de politiska förutsättningarna i Ryssland radikalt förändrats. Därför var det viktigt att inte endast nöja sig med en representationsreform: en konstituerande nationalförsamling var målet, en folkförsamling, som, när tiden var "mogen", besatt den "makt" som gjorde den konstituerande. Under våren hade man inom FAM utarbetat ett förslag till ny republikansk konstitution, en, vilket man var medveten om, orealistisk uppgift.³⁷ Men var Johannes Gummerus en revolutionär utan sinne för realiteter?

Gummerus var medveten om den reaktion som pågick i Ryssland. Han framhöll att ju mera maskerad faran var desto svårare var det för ett revolutionärt parti att åtnjuta medborgarnas sympati, och desto större risken för att medborgarna skulle försjunka i "optimistisk dådlöshet och trygghet." Men det gällde att inte slå sig till ro utan sporra till nya ansträngningar:

Äfven sedan autokratin, mähända monarken, störtats, kan en nationalistisk rysk folkförsamling försöka hindra vårt nationella samhällsskicks själfständiga utveckling. Och för ernående af denna makt kan intet "konstitutionelle", intet parlamentariskt parti hos oss hvilket begränsat sin verksamhet inom den gällande konstitutionens gränser, effektivt arbeta. Den nya representationen skall kunna sju och sjuttio gånger petitionera om inhemsk milis, om allmän folkbeväpning, den "första statsmakten" skall dock aldrig vara nog vansinnig att tillmötesgå representationens önskan och genom sin konstitutionalism och parlamentarism har hvarje parlamentariskt parti bundit sin handlingsfrihet... Vårt partis uppgift är därför icke konsumerad, förrän vårt folk blifvit själfständigt gentemot den ryska monarken och vårt land gentemot Ryssland.³⁸

Gummerus kritik av parlamentarismen var riktad mot den "första statsmakten", d.v.s. kejsaren, inte mot parlamentarismen som sådan. Allmän folkbeväpning betraktade Gummerus som en första rangens fråga, men den kunde inte under rådande omständigheter avgöras parlamentariskt. Folkbeväpningen liksom en konstituerande församling var underställda principen om suveränitet, dess medel:

Hvarje nation sträfvar medvetet eller omedvetet till suveränitet. Så snart betingelserna för suveräniteten förefinnes, följer denna naturnödvändigt. Och skulle icke detta vara fallet,

³⁷ FAM:s mötesprotokoll 20.5.1906, FAM:s arkiv, RA.

³⁸ Ibid.

vore hvarje verksamhet för ernående af en konstituerande nationalförsamling såsom utöfvande nationens suveränitet förspild möda. Partiets uppgift kan därför blott vara att bidraga till skapandet af betingelserna för suveräniteten ... Det är den nationella instinkten som skall afgöra frågan, och det torde kunna betraktas som ett axiom att en sund nation, som är medveten om sin individualitet, sträfvar till oafhængighet.³⁹

Gummerus var inte en representativ politikertyp. Han ställde upp i de första demokratiska riksdagsvalen 1907 i det tvåspråkiga radikala valförbundet. De radikala fick få röster och blev inte invalda.⁴⁰ Det polariserade politiska klimatet efter storstrejken gynnade inte vänsterliberala tankegångar. Gummerus radikalism kan betecknas som liberal. De speciella omständigheterna, kluvenheten, beroendskapet av den politiska utvecklingen i Ryssland i förhållande till den uttalade nationella suveränitetstanken, gjorde dock att vänsterliberalismen kan tolkas som sekundär hos Gummerus. Konservativ visionär är en mera träffande benämning. Det är fråga om ett annat slags konservatism än den konstitutionellt idealistiska, politiskt flexibel, situationsmedveten. Hos Gummerus finner man en tillstymmelse till det som brukar kallas 1914 års idéer, ett komplement och alternativ till 1789 års idéer om frihet, jämlikhet och broderskap – ordningens, organisationens princip, och dessutom insikten om att i politiken och lagstiftningen är maktförhållanden utslagsgivande, inte hänvisningar till "lagarnas helgd" och "en högre världsordning."⁴¹ Makt var också "fysisk makt" och organisationen var Voima:

Att den revolutionära saken omfattas med stort intresse af ett betydande antal medborgare äfven inom de djupa leden, därpå synes mig den framgång "Voima" rörelsen vunnit utgöra ett ojäfaktigt bevis. Det kan därvid vara temmeligen likgiltigt huru dessa medborgare ställa sig till vårt parti, detta är i själfva verket en fråga om ord. Idén med "Voima" är i hvarje fall bekant för hvarje dess medlem.⁴²

I sitt partiprogram 1907 inskräppte FAM, som nu fungerade mer eller mindre öppet, att målet var Finlands politiska oafhængighet och en republikansk, fullt demokratisk författning. Partiets närmaste uppgift var att skapa de mo-

³⁹ Motivering af förslaget till nytt program för FAM [författat av Johannes Gummerus], FAM:s arkiv, RA.

⁴⁰ T a p i o H e l e n, 'Henry Biaudet vastarintamiehenä ensimmäisellä sortokaudella', *Historiallinen Arkisto* 90 (Helsingfors 1987), s. 70–71.

⁴¹ Jft S v a n t e N o r d i n, *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget* (Nora 1998), s. 52–54, 136–138.

⁴² FAM:s mötesprotokoll 20.5.1906, FAM:s arkiv, (RA).

raliska och materiella betingelserna för finska nationens suveränitet. Medlen utgjordes av skriftlig och muntlig propaganda, att på lämpligt sätt stöda den ryska revolutionen, att latent bibehålla en terroristisk beredskap och att arbeta för en frivillig folkmilis och förse denna med vapen.⁴³ Enligt Gummerus skulle den sistnämnda punkten betraktas som partiets "förmästa verksamhetsgren", och det var partiets uppgift att oberoende av alla åtgärder från myndigheternas sida vidarutveckla "Voimarörelsen", så att den skulle omfatta största delen av landets befolkning – det var ju partiet som startat rörelsen.⁴⁴

FAM låg emellertid inte ensam bakom förverkligandet av en hela landet omfattande folkmilis. Efter storstrejken i början av november förde ett antal ledande Kagalmedlemmar, av vilka flera kom att delta i sina respektive stånds överläggningar vid den urtima lantdagen i slutet av december 1905, några f.d. officerare och ett antal aktivister förhandlingar i Helsingfors.⁴⁵ Mötesprotokoll har inte bevarats. *T a p i o H e l e n* har utifrån Henry Biaudets brevväxling daterat Voimas grundande till andra veckan i december 1905. Biaudet hade i mitten av november rest till Europa i syfte att skaffa vapen. Med stor sannolikhet var det den konstitutionella ledningen som var uppdragsgivare. Vid denna tidpunkt var FAM åtminstone inte som parti inkopplat.⁴⁶

Vid de ovannämnda förhandlingarna hade man kommit fram till att 10 000 nyare militärgevär skulle vara ändamålsenligt. En f.d. kapten, Mats

⁴³ *Program för Finska aktiva motståndspartiet*, s. 1–2 (Helsingfors 1907).

⁴⁴ Motivering af förslaget till nytt program för FAM [författat av Johannes Gummerus], FAM:s arkiv, RA.

⁴⁵ *E i n o I P a r m a n e n, Taistelujen kirja IV* (Helsingfors 1941), s. 562–566. Se även Mats von Nandelstadh, intervju 9–11.9.1931, RA och Carl von Frankenhaeuser, intervju 13–14.5.1931, Parmanens arkiv XV, RA. Almar Fabritius, intervju 3.6.1931, Parmanens arkiv II, RA. Bl.a. följande ledande Kagalmedlemmar deltog i förhandlingarna enligt ovannämnda källor: P.E. Svinhufvud, Adolf von Bonsdorff, Theodor Schwindt, Ernst Estlander och Theodor Homén. Idén att Voima skulle uppträda som en idrottsorganisation var rektor von Bonsdorffs. Namnet Voima föreslog, enligt Frankenhaeuser, historieprofessorn och lantdagsmannen Kustavi Grotenfelt vid en supé på hotell Kämp. F.d. officerare som deltog i förhandlingarna var förutom de redan nämnda också Hannes Ignatius och Gösta Theslöf, den sistnämnda var under storstrejken chef för det vita gardet i Helsingfors. Theslöf lär ha föreslagit att man skulle uppföra ett hemligt vapenlager i S:t Michel och på samma ort upprätta en underofficersskola. Aktivisterna representerades främst av Konni Zilliacus och Almar Fabritius.

⁴⁶ *H e l e n*, s. 50–55.

von Nandelstadh, anställdes som militärinstruktör. Nu gällde det att uppbringa finansärer. Man kom överens om att skicka en delegation för att granska vapenuppköpet. Delegationen bestod av Johannes Gummerus och av de f.d. överstarna A.G. von Rehausen och F. Jernström. Vapenleverantören var den samme som i John Grafton-affären, liksom gevärsmodellen – schweitziska Wetterli av år 1869. Avtalet undertecknades i Lausanne i mitten av februari och betalningen skulle ske en månad senare. Vapenleveransen hade krympt till 2 500 gevär inklusive över en miljon patroner, men när betalningsdagen närmade sig drog sig Kagalen ur affären. Genom Gummerus försorg donerade kommersrådet K.A. Snellman från Uleåborg största delen av köpesumman och transaktionen kom till stånd. Vapenleveransen transporterades från Lybeck på motorskonerten Peter och nådde sin destinationsort i södra Österbotten i början av juli 1906.⁴⁷ FAM ombesörjde "logistiken" med hjälp av det landsomfattande nätverk av Voimaföreningar som byggts upp under vintern och våren. Jag tänker inte gå in på den katt- och rättalek som uppstod sedan myndigheterna gjort de i inledningen nämnda vapenbeslagen. För myndigheterna förblev dock Peter, dess besättning och vapenlasten på det stora hela ett mysterium.⁴⁸ De Wetterligevär, i folktaal kallade John Grafton gevär, som myndigheterna inte kom över uppgick till c:a 2 100.

Fastän den ryska reaktionära pressens uppskattningar av Voimamedlemmarnas antal och beväpning saknade all verklighetsbakgrund, var det antal som mobiliserades under vintern och våren 1906 ändå iögonenfallande. På våren hade grupper bildats på 120–130 orter med sammanlagt c:a 8 000 medlemmar.⁴⁹ Hur var detta med tanke på FAM:s rudimentära organisation möjligt?

⁴⁷ Ibid., s. 60–61. Parmanen, IV, s. 680–682. Hanna Frankenhaeuser, intervju 4.7.1934, Parmanens arkiv XVI, RA. Donationen uppgick till 50 000 mk vilket täckte en stor del av köpesumman på c:a 65 000 mk. Den resterande summan skrapa FAM ihop genom att sälja sina segelslupar med vilka en stor del av de underjordiska tidningarna under ofärdsåren smusslats från Sverige till Finland.

⁴⁸ Beträffande Peter-äventyret se Lars Florell, donerade brev och loggbok, Parmanens arkiv V, (RA). Arkitektstuderanden Florell hade flyttat till Köpenhamn efter att ha deltagit i uppståndsstrejken 1903. Där kom han att träffa bl.a. Zilliacus och drogs in i motståndsrörelsen. Florell var en av de som bar huvudansvaret för vapenlasten. Styrman var österbottningen Erik Saxén, samma person som varit styrman på John Grafton när den gick på grund utanför Jakobstad 1905. Florell var en av de få personer myndigheterna kunde koppla till Peter. Bl.a. p.g.a. denna omständighet emigrerade han till U.S.A.

⁴⁹ Se § 4 Idrottsförbundet Voimas verksamhet, FAM:s mötesprotokoll 20.5.1906, FAM:s

Förklaringen är högst antagligen att Voimarörelsen kunde utnyttja det nätverk som motståndsrörelsen byggt upp under ofärdsåren. Organisationsmodellen påminde om Kagalens. Kagalen hade delat in landet i omkring 45 distrikt med en "landsortscentral" (distriktstyrelse) i varje distrikt.⁵⁰ Redan i slutet av år 1905 upprättade Voima ett centralorgan i Helsingfors. Centralens sekreterare var redaktören Karl Mannelin, som, om inte tidigare, nu också var medlem av FAM. Tanken var att i varje län upprätta en distriktstyrelse med underlydande filialer, som skulle bestå av 10–15 medlemmar. Embryon till distriktstyrelser bildades åtminstone i Kuopio, Åbo, Uleåborg och Viborg. Också Tavastehus, Jakobstad, Björneborg, Kotka och Jyväskylä kan betraktas som Voimafästen.⁵¹

Hypotetiskt kan man anta att den snabba uppslutningen möjliggjordes av de skydds- eller nationalgarden som upprättats under storstrejken. Jag är dock inte benägen att se storstrejken som den avgörande faktorn. Storstrejken kan ses som en kanske nödvändig, men inte i sig tillräcklig orsak. Den kom närmast att aktivera underliggande tendenser, där Voima hade en konsoliderande funktion – att verka som paraplyorganisation för de lokala "aktivistiska", beredskapsupprätthållande grupper som bildats under ofärdsåren. Dylika grupper, mer eller mindre organiserade, ofta bestående av en klick läroverks elever, existerade bl. a. i Viborg, Uleåborg, Åbo, Vasa, Björneborg och Helsingfors. I huvudstaden uppstod liknande grupper även i anslutning till universitetet och andra högre läroinrättningar. Denna "tradition" utgjorde antagligen Voimas främsta grogrund.⁵²

arkiv, RA. Medlemsantalet är inte helt tillförlitligt. Medlemmarna var knappast flera, däremot kan de ha varit ett par tusen färre. Se överste Rudolf Wiberg, intervju 29.10.1933, Parmanens arkiv X, RA. Siffran 8 000 torde dock ligga sanningen närmast. Medlemsantalet kan jämföras med andra "liknande massorganisationer": ungdomsföreningarna hade 1905 ca 40 000 och den organiserade idrottsrörelsen ca 3 000 medl. 1906. Se Jaakko Numminen, *Suomen nuorisoliikkeen historia I. Vuodet 1881–1905* (Helsingfors 1961), s. 400. Leena Laine, *Vapaehtoisten järjestöjen kehitys ruumiinkulttuurin alueella Suomessa v.1856–1917* (Villmanstrand 1984), s. 348. Det socialdemokratiska partiets medlemsantal tredubblades efter storstrejken till 45 000. 1907 uppgick antalet partimedlemmar till 100 000. 70 % av medlemmarna bodde på landsbygden

⁵⁰ Reuter, "Kagalen" I, s. 133–134.

⁵¹ Karl Petrus Mannelin, Arthur Fellman, maskinskrivet koncept, rättegångsprotokoll juni–november 1907, Ebc 1062 a, Åbo hovrätts arkiv, Åbo landsarkiv. Jfr not 49 och Voimas verksamhetsberättelse.

⁵² Se Parmanen, I, s. 632–638, 642–651, III (Helsingfors 1939), s. 572–584. Om

Redan på hösten 1906 kom organiseringen av sig p.g.a. vapenbeslagen. Voima hade sitt konstituerande möte i oktober. Vid ett möte i november beslöt man att upphöra med verksamheten tillsvidare. Under höstens lopp hade Voimaledningen publicerat sina stadgar och cirkulär samt delgivit senaten en skriftlig redogörelse över verksamheten. På Voimacentralen, den s.k. "Eero Kalskes byrå", förstörde man med stor sannolikhet sitt arkiv med korrespondens, exercisreglementen etc. under hösten.

Men ännu återstår frågan vad var Voima? Om man förlitar sig på offentliga källor och "lagens bokstav" framträder en något diffus organisation, en förening på gränsen till det illegala. Balansgången mellan lagligt och olagligt var emellertid, om man följer Voimarörelsens gråa eminens Gummerus argumentering, mycket medveten. Ännu i september 1906 försökte han sondera intresset hos "en grupp Kagaler". I slutet av augusti hade kejsaren i grundlagsenlig ordning stadfäst lagen om yttrande-, församlings- och föreningsfrihet. Hur denna frihet skulle regleras förblev emellertid oklart. Under de följande åren beredde senaten flera förslag till justering av föreningslagen vilka alla förkastades av den första statsmakten. Utifrån det här perspektivet kan Gummerus påpekande i september 1906, att så länge "interregnum" rådde på föreningslagstiftningens område kunde ingen legalisering av Voima komma ifråga, betraktas som ett slags framåtblickande realpolitik. Voimas stadfästelse hade varit på tapeten tidigare. På våren, när samarbetet med Kagalen ännu pågick, hade en medlem av Kagalen lovat lämna in ett förslag till stadgar för Voimaförbundet till senaten, vilket dock inte skedde.⁵³ Helen tolkar det av-

Uleåborg se stadsdirektör (i Åbo) Arvi Hällfors, intervju 16.12.1934, Parmanens arkiv X, RA. Om Viborg se magister K.V. Hopu, minnesanteckningar, Parmanens arkiv III, RA.

⁵³ Pro memoria 8.9.1906 [Bref till en grupp "Kagaler"]. Styrelsen för FAM undertecknat J.G. [Johannes Gummerus], FAM:s arkiv, RA. Se även Finska aktiva motståndspartier den 20 maj–18 november 1906, FAM:s mötesprotokoll 18.11.1906, FAM:s arkiv, RA. Möjligt är att den Kagalmedlem som åsyftades var Svinhufvud. Utdrag ur Pro memoria 8.9.1906: "Voimas legalisering ... Emellertid anse vi att någon legalisering icke bör och icke kan ifrågakomma, innan den nya föreningslagen promulgerats. Skulle mot förmodan ständernas beslut icke stadfästas af monarken, anse vi äfven, då föreningsfrihet i grundlag stadgats, det redan af principiella skäl vara omöjligt att ansöka om stadfästelse å stadgar, så länge interregnum råder på föreningslagstiftningens område. Slutligen böra vi framhålla att, för den händelse en eventuell ansökan icke beviljas, vi för vår del icke anse oss kunna och böra afbryta vår Voima-verksamhet, hvilken alltså då måste fortgå som illegal; och önskade vi veta huru Herrarna ställa sig till en sådan eventualitet. I inga händelser borde något hinder möta ett energiskt samarbete till det ögonblick man på ansökan om tillstånd till förbundets bildande (om en sådan ansökan nödvändiggöres af

brutna samarbetet mellan Kagalen och FAM som en följd av den Mechelinska senatens påtryckning, inte som en följd av grundläggande meningsskiljaktigheter.⁵⁴ Voima hade m.a.o. tillänkts en betydligt mera offentlig skepnad än vad som blev fallet. Men var denna offentlighet knuten till samhället eller till staten? Var Voima i första hand en förening?

Högförräderi eller försvar?

En process mot ett åttiotal Voimainvolverade inleddes vid Åbo hovrätt sommaren 1907. Som Voimaförbundets försvarsadvokat eller rättsliga rådgivare under förundersökningen fungerade Johannes Gummerus! Försvarsstrategin verkar ha varit att öppenhet angående Voimaförbundets motiv var eftersträvarsvärt förutom i vapenfrågan. Den bild av Voima som framträder i det rättsliga materialet torde vara tillförlitlig, i synnerhet eftersom de offentliga uttalandena överensstämmer med uppgifter i icke offentligt material. Vissa sakägande verkar heller inte ha kunnat hålla tillbaka sin *offervilja*. En medlem av Björneborgs filial framhöll t.ex. att Voima hade en djupare betydelse än ett idrottsförbund. Förbundet skulle väcka och underhålla en *fosterländsk känsla* hos medborgarna. Det låg en "hög ära" i att "om så behöfs offra till och med sitt lif för sitt land."⁵⁵ Liknande tankar framgår av tidningsartiklar:

Mig veterligt ha vi aldrig hvarken i ord eller skrift sökt hemlighålla våra syften, icke ens det som syftar längst. Man har aldrig försökt göra Voima endast till ett idrottsförbund med ett parti salongsgevär och skidor och vikter och andra gymnastikredskap på lager – af sådana förbund och föreningar ha vi gudnås ett öfverflöd – Voima har verkligen ett politiskt syfte, som det aldrig kunde frångå utan att helt och hållet förlora sin betydelse.⁵⁶

Enligt Voimacentralens sekreterare, Karl Mannelin, skulle förbundet efter legaliseringen ha ställt sig under lantdagens kontroll. Mauritz Mexmontan, filosofiemagister och fäktningslärare vid Kejsrerliga Alexandersuniversitetets gymnastikinrättning, framhöll att meningen med förbundet var att bilda en kår som vid en eventuell konflikt skulle utgöra ett värn för landets rättigheter och uppfostra medlemmarna, så att de skulle kunna utgöra stommen för en

den nya föreningslagen jämförd med Voimas stadgar) af regeringen erhållits ... (Voimaförbundet bör icke rubriceras såsom ett förbund af beväpnade föreningar)." Jfr *Stenius*, s. 92-93.

⁵⁴ *Helén*, s. 61-62.

⁵⁵ John Linsén, maskinskrivet koncept, rättegångsprotokoll juni-november 1907, Ebc 1062 a, Åbo hovrätts arkiv, Åbo landsarkiv.

⁵⁶ *Voimait*, 'Inför Åbo hofrätt II', *Framtid* 19.7.1907.

Skämtteckningen ur Velikulta: I samband med förundersökningen 1907 vid Åbo hovrätt kom de politiska och juridiska gränsdragningar som uppstått under ofärdsåren åter upp till ytan. Den gammalfennomanska pressen, med Uusi Suometar i spetsen, ställde sig medvetet eller omedvetet okritiskt till gendarmeriets och den ryska högerpressens uppgifter om Voima. Förundersökningen betecknades rent allmänt som något av en fars.

milis om en sådan bildades. Kontoristen Paul Lindberg, ordförande i styrelsen för Voimas Åbodistrikt, drog paralleller till skarpskytterörelserna i bl.a. Sverige och Schweiz. Ändamålet var att genom idrott, skjut- och skidsport förena alla kring "ett gemensamt fosterländskt ideal och ifall yttre faror hotade stå som en man mot dem." Filosofiemagistern Almar Fabritius, som tillhört de landsförvisade, deltagit i vapensmugglingarna och var god bekant med bl.a. Biaudet, betonade att Voimas huvudändamål var att "bibringa en fysisk och moralisk education åt vårt folk." Fabritius fann också "ett etiskt motiv till Voimas berättigande i vår värnepliktslag, som ålägger värneplikt till tronens och fosterlandets försvar, och då denna värneplikt nu icke existerar, så fann denna plikt så mycket mera bindande att iakttagas på frivillighetens väg." Voimas första militärinstruktör, kapten Mats von Nandelstadh, var inne på samma linje. Voimas ändamål var att samla medborgare från alla par-

tier kring idén att genom idrotts- och gymnastiska övningar stärka folket fysiskt och därigenom också moraliskt. Dessutom var alla medlemmar anhängare av milisidén, menade von Nandelstadh. "Likasom af sig själf" skulle en nationalmilis uppstå "så att då fråga om en militär komme före vid lantdagen någon annan form än milis ej kunde komma ifråga."⁵⁷

Uttalandena och det som tidigare redovisats pekar i samma riktning. Nyckeln till en djupare förståelse av de motiv som låg bakom Voimaförbundet ligger inte i att jämföra förbundet med det övriga föreningslivet eller att se Voima som en del av partipolitiken. Voima bör inte i första hand betraktas i relation till den samhälleliga sfären, utan i förhållande till statsmakten. Det som inleddes på hösten 1905, försökte organisera sig och tonade bort ett år senare utgjorde antagligen den viktigaste delen i en process att återupprätta den finska armén, en process i vilken även lantdagen och senaten var involverade men inom lagens ramar. Den var en fråga om grad- inte artskillnad: på det ryska ministerrådets begäran avskrev den mechelinska senaten arméfrågan för gott våren 1908.⁵⁸

Ur ett dygd-politiskt perspektiv blir Voimaförbundets uppdelning i en intern – "skydd mot anarki" – och en extern – "skydd mot tyranni" – funktion missvisande.⁵⁹ Oberoende av vilken form arméväsendet skulle ha antagit, var idealet en medborgararmé, som per definition var knuten till nationalstaten och dess gemenskap och moral. Tradition och att genom fostran förhålla sig på ett specifikt sätt till denna tradition är också av central betydelse för den politiska dygden. Konservatismen ligger inbakad. Att Voimamedlemmarna under förundersökningen framhöll att man eftersträvade att värva "välfrejdade och samhällsbevarande" element behöver inte nödvändigtvis tolkas som skenmanöver för att rikta blickarna mot Voimas interna funktion – det

⁵⁷ Karl Mannelin, Mauritz Mexmontan, Almar Fabritius, Mats von Nandelstadh, Paul Lindberg, maskinskrivet koncept, rättegångsprotokoll juni–november 1907, Ebc 1062 a, Åbo hovrätts arkiv, Åbo landsarkiv. Militärfrågan debatterades offentligt, se t.ex. 'Milis eller stående trupper', ledare, *Nya Pressen* 10.11.1906.

⁵⁸ Jfr Jussila, s. 166–167.

⁵⁹ Ibid., s. 199–203. Jussila använder sig här av dikotomin intern/extern. Enligt Jussila lutade Voimas tyngdpunkt 1905–6 mera mot den interna skyddskårsverksamheten än mot den externa, "högförrädiska" verksamheten, åtminstone fram till sommaren 1906 och Sveaborgsrevolten i vilken Voima dock inte deltog. FAM:s handlingar stöder inte Jussilas tolkning. Kagalen inledde förhandlingar med Voimaledningen efter Sveaborgsrevolten. Först nu blev idén att "omskapa Voima till något slags skyddskårer gentemot möjliga inre oordningar" aktuell. Se Finska aktiva motståndspartiet den 20 maj–18 november 1906, FAM:s arkiv, RA.

ingick i en patriotisk förförståelse. Viktigt var ett fast moralsystem, en *fosterländsk instinkt* om man så vill⁶⁰:

Förgäves har Voima-tanken dock icke såtts och grott. Det finnes nog frön kvar med livskraft, vilka tilläventyrs någon gång skall ännu skola skjuta brodd under folkfrihetens sol.

Det låg i sakens natur att Voimatanken skulle finna gensvar hos den oförvillade, icke hyperkloka ungdomen. Den avsåg ju att förverkliga detta frivilliga skytteväsen som överallt i världen understödes, uppmuntras, frammanas. Och den byggde noga taget på samma etiska grund som vår gamla värnepliktslag.

... Den beställsamma iver, med vilken de samhällsbevarande organen skyndade att taga avstånd från Voimasaken, kom dem tillika att reservationslöst uppoffra den rättighet och skyldighet, som vårt folk borde betrakta som en av de dyrbaraste, rätten att frivilligt lära sig vapnets bruk till fosterlandets och folkfrihetens försvar.⁶¹

Fosterländskhet som etisk princip var ännu efter storstrejken en tillräckligt stark enande kraft i bl.a. Uleåborg och Åbo – Voima tycks här ha samlat individer både från arbetar- och borgarklassen. I Tavastehus, Viborg och Kuopio gav sig polariseringen tydligare till känna.⁶²

Idrott, uppfostran och krig

Inom nordisk idrotthistorisk forskning har framförallt Henrik Meinander och Jens Ljunggren ifrågasatt den ofta underförstådda dualismen mellan idrott och krig, civilt och militärt.⁶³ Voimas verksamhet kan å ena sidan betraktas ur ett funktionellt perspektiv. De skid- och skytteinstruktioner Voimas militärinstruktörer utarbetade var praktiska handböcker i krigets hantverk, d.v.s. redogjorde för självklara, förutsägbara element i

⁶⁰ Almar Fabritius uttalande vid hovrätten, se not 57, får exemplifiera: "att Voima bestod af medlemmar från alla partier; att Voimaförbundet städse sökte intaga en partilös ställning; V. stod icke i något subordinationsförhållande till de politiska partierna och ej håller samarbetat med kommunala skyddskårer; att afsikten varit att emottaga alla välfräjdade medborgare, ordet fattadt i dess bästa bemärkelse." Jfr Stenius, s. 288–289. Nordin, *Det politiska tänkandets historia*, s. 125–128, 152–155.

⁶¹ *Arbiter*, 'Voima-affären', *Framtid* 31.7.1908.

⁶² Hannu Soikkanen, *Socialismen tulo Suomeen. Ensimmäisen yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti* (Åbo 1961), s. 241–261. Se Anna Bäckström och Berta Peltonen, Åbo, intervju 19.12.1933, Parmanens arkiv X, RA. Sakari Piirainen, Uleåborg, intervju, 16.12.1933. Juho Saaristo, Tavastehus, intervju, 21–22.12.1933, Parmanens arkiv X, RA.

⁶³ Henrik Meinander, *Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880–1940* (Helsingfors 1994). Jens Ljunggren, *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914* (Stockholm 1999).

den militära utbildningen. Å andra sidan hade verksamheten också ett uppfostrande syfte. I sin analys av Clausewitz tänkande framhåller Alf W. Johansson att det mesta kretsar kring polerna förutsägbarhet och beslutsförhålligande. Förutsägbarhet kallar Johansson för dogmatisering av vågandet medan han benämner beslutsförhålligandet som en dogmatisering av vågandet. Vågandet är svårare att lära ut och verkställa inom ramen för en traditionell utbildning. Det är en aspekt beroende av samhällsklimat och institutionell miljö, faktorer svåra att operationalisera. Karaktärsdaning är dock det begrepp Johansson försöker ringa in.⁶⁴

I danandet av karaktärer, d.v.s. i dygd-politiken, fann många nordiska, företrädesvis borgerliga idrottsförespråkare i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet ett sätt att legitimera idrottskulturen. I Sverige var kopplingen mellan stat, skolans fysiska fostran och militär uppenbar före första världskriget, men tonades ned efter kriget. I Finland var kopplingen mellan stat, skolans fysiska fostran och militär mindre uppenbar, men blev desto mera tongivande i den unga republik som uppstod i krigets skugga.⁶⁵

Man kan säga att idrotten/gymnastiken bar inom sig en struktur, ett slags kulturell artefakt, en krigets essens som kunde aktiveras.⁶⁶ I sin analys av ling-

⁶⁴ Johansson, s. 365–367.

⁶⁵ Meinander, s. 156–166, 173–181. Se även Erkki Vasara, *Valkoisen Suomen urheilivat soturit. Suojeluskuntajärjestön urheilu- ja kasvatustoiminta vuosina 1918–1939* (Helsingfors 1997), s. 632–654.

⁶⁶ Förutsättningarna för gymnastikundervisningen vid de finska läroverken förbättrades i.o.m. värnpliktsarméns inrättande. Ämnet ansågs förbereda ynglingarna för en möjlig tjänstgöring. Översten Georg Fraser, se not 17, utgav en liten skrift 1880, *Om den finska värnepligtiga ungdomens krigiska uppfostran*, där han pläderade för en indirekt krigisk uppfostran. Hans råd var uppdelade i följande sats: "A. De kroppsliga egenskaperna", där gymnastikundervisningen, den kroppsliga härden, i skolorna var central; "B. Om själsegenskaperna". Civiliserade stater var överlägsna obildade, råa nationer. De andliga egenskaperna var trots allt avgörande: "Ehuru väl endast en lem i den stora organismen, bör soldaten dock icke anses som en maskin, han måste, för att fylla sin plats, tänkande fatta sina pligter. Därför är det honom, näst en sund kropp, nödigt att ega en frisk, till självständig logisk verksamhet brukbar själ." "C. Disciplin och Plikt-känsla". Soldaten skulle "eiga begrepp om och känsla för disciplinen och dess högre potens – plikten." "D. Kärleken till fosterland och furste". Hänförelse var här ett centralt begrepp. Plikt och hänförelse var beroende av varandra. Plikt var en manifestation av det reflekterande förståndet, medan hänförelsen var en yttring av känslan. Hänförelse var emellertid ingenting att leka med, utan förutsatte bildning: "Endast på förståndsutvecklingens härd vågar man tända hänförelsens eld, om man icke vill att hon på ett farligt sätt skall genombryta sina gränser, om man icke önskar se henne blifva vålded." Gymnastiken i föreningar kunde också

gymnastikens idéhistoriska bakgrund har Ljunggren poängterat idrottens indirekta betydelse i den krigiska uppfostran, en pedagogik som mot slutet av 1800-talet fick allt större genomslagskraft, åtminstone ideologiskt. Grundva-len för den kroppspedagogik som utformades utgjordes av en tyskinfluerad, holistisk statsidealism. Bildningsideologins mål var att utveckla hela människan. Krigshets låg fjärran, men eftersom den högsta plikten var att arbeta och ge sig hän för fosterlandet kunde kriget och krigsförberedelser tillskrivas en moralisk höjning, ett yttersta test på kärleken till och viljan att offra sig för fosterlandet. Det militära var m.a.o. mycket mer än teknisk effektivitet.⁶⁷ Att de moraliska faktorernas roll i krigföringen diskuterades allt flitigare parallellt med den snabba krigsteknologiska utvecklingen decennierna kring sekelskiftet var m.a.o. enbart en skenbar paradox.⁶⁸

Idrott som en del av den militära utbildningen var en fråga som dryftades rätt flitigt i *Finsk Militär Tidskrifts* spalter och i exercisreglementen. I Finland befann sig den organiserade idrotten och sportifieringen vid sekelskiftet ännu i barnskorna. Det var ingen självklarhet att det civila samhället skulle fungera som idrottslivets alstrare. Lika väl kunde kasernen sprida *idrottens nytta*.⁶⁹

ges en militär prägel. Ideologin bakom Finlands första egentliga gymnastikförening, Helsingfors Gymnastikklubb, skulle i sig vara ett artikelämne. I samband med en uppvisning 1880 konstaterades i ett tidningsreferat att "[D]en tanken uppkom väl också hos mången, att en gymnastik uppfostran i vida högre grad, än den ensidiga militärexercisen och kasärnlifvet är egnadt att fostra ynglingar med stål i vilja och arm och med mod i hjärtat för fäderneslandets väl." Se Movitz [Mauritz Waenerberg], *Drag ur Helsingfors Gymnastikklubs lif. 1875-1900* (Helsingfors 1901), s. 20.

⁶⁷ Ljunggren, s. 145-146, 169-176. Jfr Meinander, s. 147-156.

⁶⁸ Se t.ex. om det framtida kriget hos A. W., 'Om det nya krutets moraliska inflytande', *FMT* 1890, s. 642-650. "Ja, i knallen ligger något retande, uppiggande, något för sinnet höjande, som i musiken! Och i striden, der man man så väl skulle behöfva dessa förnimmelser för sinnet, skall ej mera höras någon knall. Tigande och tysta skall härefter kanoner och gevär af alla slag utföra sitt blodiga arbete. Men skall då striden bli så absolut tyst? O, nej! Det som örat skall förnimma är sårades och stympades jemmer, stönande och skri, ljud, hvilka det barmhertiga krigslarmet öfverröstade ... Men ej blott dessa ljud skola höras. Kommandorop och signaler skalla genom luften så klart och tydligt, som vid de forna manövrerna, utan patroner, tydligt förnimbara såväl af vän som fiende ... Sammanfatta vi nu de moraliska intrycksfaktorerna af det nya krutet, så följer deraf att gemene man har på de anförda grunderna sålunda att vinna och förlora. På hans kallblodighet, mod, lugn, energi, disciplin och nerver komma mycket högre anspråk än härtill att ställas, enär krigets faror för honom äro mycket mera ohöjda, men så kan han också vid lugn och kallt blod vänta bra mycket mera af sitt vapen och sin skjutförmåga."

⁶⁹ Jfr Laine, s. 30-47.

Det idealistiska bildningsidealet föresvävade författaren, en av den militära idrottens varmaste förespråkare, den dåvarande kaptenen Gustaf Gripenberg, i hans voluminösa artikelserie i *Finsk Militär Tidskrift* i början av 1880-talet. Gripenberg tog avstamp i de olika gymnastiksystemen – från filantroperna till turn- och linggymnastik – och deras historiska bakgrund. Därefter följde en argumentering för hur gymnastiken bäst skulle anpassas till den militära uppfostran. Egenskaperna hos en god soldat kunde indelas i fysiska och psykiska kvaliteter. Till den första kategorin hörde kraft, uthållighet och förmåga att ta sig fram i bruten terräng. I det här sammanhanget var gymnastikens nytta indirekt – den gav "själftillit". Övriga goda psykiska egenskaper som idrotten/gymnastiken främjade var beslutsamhet, mod och en förmåga att finna sig under ogynnsamma omständigheter. Mellan det psykiska och fysiska skulle ett växelförhållande råda. Gymnastiken fick inte förvandlas till ett motbjudande arbete för soldaten, ett exercerande. Kroppen skulle bli ett villigt redskap under viljans impulser. Militärgymnastik definierade Gripenberg som ingenting annat än den allmänna gymnastikens – inklusive fria övningsars – användning vid trupperna:

Då skola också gymnastikens öfriga goda resultat på naturlig grundval själfmant urveckla sig. Hälsa och färdighet i manliga idrotter, lefnadslust och handlingskraft, mod, beslutsamhet och andra för hvarje man pryddande egenskaper skola vi snart finna hos den värnepligtige soldaten. Sälunda utrustad skall han mer än någonsin förut vara förmögen att uppfylla de fordringar, man billigtvis kan ställa på honom, äfven om hans verksamhet tages i anspråk för krigets blodiga allvar. Istället för att endast utgöra en knappast tolererad paragraf i undervisningsprogrammet under fredstid, skall gymnastiken blifva den mäktigaste bundsförvandt vid våra sträfvanden att utbilda den värnpligtige ungdomen till mönstergilla krigare. Denna ungdom skall äfven sälunda från tjänstetiden under fanorna medföra angenäma minnen, "en frisk själ i en frisk kropp" och medvetandet att han lärt sig något som kan bringa honom nytta för hela lifvet... Må de som komma att handleda vårt fosterlands dyrbaraste klenod – blomman af dess manliga befolkning – ställa så till, att denna ungdom efter slutad lärotid återfinnes, förädlad, bildad samt kroppsligt och andligt utvecklad, förmögen att åter kunna fortsätta med sina fredliga värf. Är ej detta mål så högt, att för det sannas uppnående inga mödor, intet arbete bör sparas.⁷⁰

⁷⁰ G. A. Gripenberg, 'Om den militära gymnastiken I, II, III', *FMT* 1881–82, s. 23–37, 152–170, 294–301. Citat s. 169–170. I artikeln 'Om idrottsäfflingar inom trupperna', *ibid.*, s. 296, såg Gripenberg en spridningskanal för idrotten till det civila samhället: "Mätte då dessa öppna täflingar uti manlig idrott vinna många idkare inom den aktiva truppen, för att därifrån sprida sig till reserv-bataljonerna. Sälunda kunde häg och intresse för uppfriskande och förädlade kroppsofvingar vinna insteg hos massan af folket och äfven där väcka massan till lifs och utbilda färdighet uti de stycken som utgöra en pryddnad för hvarje man."

Gymnastiken i den militära utbildningen kom, trots en stundtals livlig polemik, först i slutet av 1890-talet att stå på egna ben, då en kurs för officerare startade vid universitetets gymnastikinrättning.⁷¹ Förespråkarna ansåg att gymnastiken skulle vara en integrerad del av utbildningen eftersom den utvecklade egenskaper som karaktäriserade en god soldat: styrka, mod, uthållighet, själsnärvaro, beslutsamhet etc. Gymnastiken kunde också tillskrivas en direkt militär nytta. Övningar på barr utvecklade t.ex. de för varje skytt viktiga "arm-sträckmusklerna".⁷² Diskussionen saknade inte sociala distinktioner. Det var inte styrka allmogemannen saknade, utan förmåga att kunna tillämpa den genom att behärska sin kropp. Först då kunde nämligen gymnastiken generera viljekraft och omdömesförmåga. Betoningen av den kroppsliga harmonin – en del av bildningsideologin – hängde samman med kroppsbehärsningen. Den arbetande klassen uppvisade visserligen ofta en god fysik, men kroppen var för ensidigt utvecklad. Det räckte inte med att sätta kroppen i rörelse för att göra den frisk, stark och smidig: "Mer än en gång har uti värnepligtiga arméer upprepats det faktum, att t.ex. en kärnfrisk, björnstark karl blott för sin otymplighets skull – man har ej kunnat få honom att hoppa öfver ett tvärhand högt från marken spändt rep – fått lof att skickas till trossen eller förklarats alldeles oduglig till krigstjänst."⁷³ Men "finnen" kunde också beskrivas, i synnerhet mot slutet av perioden, som en man med naturlig fallenhet för t.ex. skytte: han besatt lugn, ett skarpt öga och en stadig arm. Devisen som då och då dök upp, att "vår soldat ej var så lätt ledd som den ryska", började kanske mot slutet av seklet att tappa trovärdighet. En officer hade i mitten av 1880-talet ansett att den finska soldaten inte i tillräcklig grad var i besittning av fosterlandskärlek, lydnad och plikttrogenhet.⁷⁴

⁷¹ Se 'I gymnastikundervisningsfrågan', *FMT* 1896, s. 46–57. Nämnas kan att Biaudet var en av de officerare som deltog i kursen 1898–99. Se Helen, s. 9 not 6.

⁷² -I-n, 'Gymnastikundervisningen vid de finska aktiva bataljonerna', *FMT* 1888, s. 183–188. G.A.G., 'Något om redskapsöfningar', *FMT* 1889, s. 160–170.

⁷³ Ibid., citat ur Georg Fraser, *Ungdomens krigiska uppfostran* (Viborg 1880), s. 31.

⁷⁴ V. Procopé, 'Några ord om vår soldats uppfostran', *FMT* 1887, s. 219–220. 'En skyttepokal för finska militärens officerskår', *FMT* 1896, s. 44–46. E. E m., 'Vår soldats karaktär och uppfostran', *FMT* 1897, s. 187–208. I den sistnämnda artikeln beskrev författaren den finska nationalkaraktären i följande termer: "ärlighet", "okuflig laglydnad", "seghet", "envishet", "ihärdig, resignerad, förnöjsam och delvis religiös", "en viss tröghet i tankeverksamheten, långsamhet och lojhet", "Seghet i naturen är en utomordentlig egenskap hos en soldat. Och då denna egenskap icke behöfver framkallas ..., utan förefinnes i soldatens karaktär."

Idrotten vid trupperna vägledades också av "lust och trefnad". Men i synnerhet vad gällde en utbildningsgren gavs idrotten en särskild betydelse. Nämligen, den fysiska och psykiska förmågan utmejslad genom fysisk fostran skulle i synnerhet komma till pass i de jägarkommando enheter som skulle bildas vid trupperna enligt en dagorder av det ryska krigsministeriet 1886. Företrädare att bli truppens "ögon och öron" i krigstid kunde framförallt lämnas åt soldater med håg och lust för sport, lydde en kommentar. Jägarkommandona, bestående av högst 4–10 man per trupp, skulle bestå "af en hop utvalda ideal-soldater". I fredstid skulle bl.a. jakt, stavgymnastik, skidåkning och velocipedåkning ingå i utbildningen. Spaningar och rekognoseringar, förposttjänst och stormningar av förskansningar ingick i de krigstida uppgifterna. Oförskräckhet, beslutsamhet, raskhet, vighet och uthållighet var krav som ställdes på personligheten.⁷⁵

Jägarkommandona var alltså ett svar på det rörliga, moderna krigets villkor. Det lilla kriget, gerillakriget, var en taktisk fråga som blev aktuell när bl.a. magasingeväret och masseldgivning gjorde lineartaktiken gammalmodig. Jägarkommandona skulle kunna strida fullt självständigt "åla indian eller bushman" också bakom fiendelinjen.⁷⁶ Vid en jämförelse med de ryska jägarkommandona konstaterade en artikelförfattare att de finska enheterna inte kunde leva upp till samma nivå, förutom i ett avseende: "Vi hafva hundradetal jägarekommandon i Ryssland, hvilka täfla med oss på alla möjliga områden. På ett kunna de likväl icke. Det är i skidsporten."⁷⁷

Organisationen i praktiken

Med analysen ovan har jag velat teckna en normativ fond, ett ideal, mot vilken Voimas verksamhet kan gestaltas. För medlemmen på gräsrotsnivå, liksom högst antagligen också för ledningen, förblev verksamheten ostrukturerad. En rekonstruktion av verksamhet försvaras ytterligare av att Voimas

⁷⁵ G. A. G., 'Om jägarkommandon vid infanteritrupper', *FMT* 1887, s. 63–75, 158–165. G. A. G., 'Idrottens ståndpunkt vid finska militären', *FMT* 1887, s. 366–378. G. S., 'Om jägarkommandonas utbildning', *FMT* 1891, s. 349–364, 383–397. 'Om våra jägarkommandon. Föredrag hållet i februari 1894 i Uleåborgs bataljons officersklubb af löjtnant Fogelholm', *FMT* 1894, s. 295–307.

⁷⁶ Se A., 'En taktisk fråga för dagen', *FMT* 1888, s. 630–656.

⁷⁷ E. W., 'Kuopio bataljons jägarekommando på långfärd och några ord i anledning där-af', *FMT* 1892, s. 460–477. Citat, s. 462–463.

arkiv försvunnit och med arkivet den kanslikorrespondens som förts.⁷⁸ Ändå framträder ett mönster om man ser på Voima utifrån ett riksperspektiv och med det ovan skisserade idealet som strukturerande hjälpmedel.

F.d. militärer, underofficerare och officerare, deltog som utbildare åtminstone i Åbo, Uleåborg, Tavastehus, Kuopio, Jakobstad och Björneborg. De fyra förstnämnda städerna hade varit residensorter för den finska arméns viktigaste truppenhet, skarpskyttebataljonen. En militär infrastruktur fanns alltså till förfogande. Jag har funnit omkring femton högre militärer som var mer eller mindre involverade. Det totala antalet officerare i den finska armén hade vid upplösningen uppgått till ca 180.⁷⁹ Kapten Rudolf Wiberg efterträdde Mats von Nandelstadh som Voimas militärintuktör på våren 1906. En militär befälsstruktur, med kompanier och plutoner, upprätthölls i Åbo, Uleåborg, Kuopio, Jakobstad och Viborg. I de fyra sistnämnda städerna var verksamheten i stort sett öppen. Kompanierna och plutonerna, upp till 100–200 man, samlades till skidmanövrar eller defilerade genom stadens gator med, om det ville sig väl, en blåsorkester i spetsen. I Uleåborg kunde en av initiativtagarna på orten, kontoristen Sakari Piirainen, vintern 1906 stolt meddela för Nandelstadh att kompaniet stod redo för granskning i full skidmundering. Enligt Piirainen höll Wiberg på sommaren ett djupt fosterländskt tal om den kommande republiken. Voimas militärintuktör såg med stor glädje att det fanns en så stor skara män som offrade tid, arbete och till och med, om det gällde, liv för sitt kära fosterland.⁸⁰

I Åbo utförde Voimagrupperna "exercisöfningar å skidor och budkafletäflan och kartläggning".⁸¹ Övningarna försiggick en bit utanför staden. Upp till 30–50 man kunde delta i manövrarna, som innefattade bl.a. stridsövningar utan gevär, sluten ordning, skytte i terrängen och bajonettfäktning. Enligt en medlem ordnades skidororienteringar på söndagar i vilka framför-

⁷⁸ Fredrik Wikman, skriftlig redogörelse, Voimas minnesmedaljnmnds arkiv II 1940–45, RA. K.V. Hopu, minnesanteckningar, Parmanens arkiv III, RA.

⁷⁹ Screen, s. 82–83. Officerarna: Rudolf Wiberg, Mats von Nandelstadh, Leo Laukki (u.o.), Alexander Hasselström, Adolf Renvald, Arvid Öhman, Gösta Theslöf, Hannes Ignatius, Bruno Jalander, löjtnant Ekebom, löjtnant Hyvärinen, F. Jernström, A.G. von Rehausen, Magnus Fogelholm, Henry Biaudet, Gustav Ramstedt (u.o.).

⁸⁰ Sakari Piirainen, minnesanteckningar 17.1.1934, Parmanens arkiv XIII, RA.

⁸¹ Paul Lindberg, maskinskrivet koncept, rättegångsprotokoll juni–november 1907, Ebc 1062 a, Åbo hovrätts arkiv, Åbo landsarkiv.

allt läroverkselover medverkade.⁸² Enligt distriktcentralens ordförande hade Åboavdelningen 356 medlemmar fördelade på 15 landsortsgrupper (läs plutoner) och 15 grupper (plutoner) i staden.⁸³

I Uleåborg, Jakobstad och Kuopio var verksamheten likaså ordnad, men betydligt mera öppen än i Åbo. Hannes Kolehmainen, som vid de olympiska spelen i Stockholm 1912 skulle springa in Finland på världskartan, deltog tillsammans med sin bröder i Kuopioavdelningens skidmanövrar, skidtävlingar, skytte- och gymnastikövningar. Stavar användes som gevärssubstitut i de gymnastikövningar som hölls i Kuopio svenska samskola. Avdelningen hade 300–400 medlemmar.⁸⁴

Stadens polismästare, f.d. kaptenen Adolf Renvald (f.1868), var ett slags lokal militärinstruktör för avdelningen i Jakobstad. De 60–70 medlemmarna var uppdelade i en cykel- och infanteripluton. På vintern "stormade" man av grannstäderna, Nykarleby. Efter stormningen och skidövningar åt man middag på stadens hotell, vilket följdes av en parad och mönstring på torget.⁸⁵

Militärinstruktörerna, von Nandelstadh och Wiberg, beskrev avdelningen i Uleåborg som den bäst utformade. Ingenstans var ett kompani lika välövat, enligt Wiberg. Uleåborg var också startpunkt för den budkavletävling på ski-

⁸² Heikki Aleksander Kaaris och Edvin Eklund-Äyhös skriftliga redogörelser, Voimas minnesmedaljsnämnds arkiv II 1940–45, RA. Eklund-Äyhö: "Sen vaan niin elävästi muistan kuinka vanhoin aseini ja seipäin suljetuin rivein kuljettiin Turun Kunnallissairaalan takamaastossa ja kuinka me eräällä peltoaukealla keskellä metsää pidimme harjoituksia ja kuinka metsänrannasta meitä varjostettiin ja salaperäisesti tarkkailtiin. Kotimatalla laulettiin suuriäänteisesti piittaamatta tarkkailijoistamme mitään ... Pelkäämättömiä ja innostuneita oltiin eikä muuta meiltä vaadittukaan." Jfr *Parmanen*, IV, s. 693–694.

⁸³ Se not 81.

⁸⁴ Hannes Kolehmainen, intervju 5.6.1931 och Tatu Kolehmainen, intervju 5.6.1931, *Parmanens arkiv II*, RA. Hannes Kolehmainens intervju: "Ulkoharjoituksia pidettiin Kallaveden jäällä aina useampia ryhmiä kerallaan. Kuului veljiensä Viljamin ja Tatun kanssa samaan ryhmään. Sen johtajana oli lyseolainen Santu Tsernichin. Muita ryhmäpäällikköitten nimiä ei muista. Hiihtoharjoitukset olivat yleensä sunnuntaisin. Ne olivat sotilaallisia. Kevättalvella 1907 oli hiihto 10 kilometrin matkalla Savilahden puolella ... tämä kilpailu jäänyt erikoisesti mieleen sentähden, että se oli ensimmäinen huomattavampi kilpailu, jossa oli mukana ... Muis-taa, että viha ryssiin oli kova ja että ajatuksissa haaveiltiin Suomen vapauttamista Venäjän val-lasta. Käsitettiin myös, että Voimaliiton tarkoituksena, johon jäsenenä kuului, oli valmistaa tätä maaperää. Kivääreitä oli vähänlaisesti, nimittäin yksi harjoituskivääri ryhmää kohti."

⁸⁵ August Kjerulf, intervju 27.11.1932 och Gustav Adolf Ramstedt, intervju 25.11.1932, *Parmanens arkiv IX*, RA. K.G. Olin, *Grafton-affären* (Jakobstad 1993), s. 208–209.

Voimaavdelningen i Jakobstad på manöver. Verksamheten i Jakobstad tyder på en stark lokal försvarsvilja, ett intresse Voimaorganisationen försökte befästa nationellt. I slutet av november 1905 samlades omkring 60 personer för att diskutera en frivillig, militär organisation i Jakobstadstrakten. Man beslöt bilda ett "Jägarkommando". Följande månad antogs det mera neutralt klingande namnet, Jakobstads Skytteförening. Verksamheten pågick ännu år 1907. I praktiken blev skytteföreningen en avdelning av Voima, vars militärinstruktörer besökte staden vid ett par tillfällen 1906.

Avdelningen i Jakobstad tillhörde de bättre utrustade. Förutom s.k. Graffongevär hade avdelningen även svenska musergevär till sitt förfogande. "Uniformens" främsta kännetecken var en s.k. Vegamössa, prydd med en kokard med två korslagda gevär. Jakobstads brandmästare, G. A. Ramstedt (f. 1866), med ett förflutet i poliskåren och den finska värnpliktsarmén, fungerade som plutonchef. Ramstedt berättade i en intervju 1938 att "[N]är medlemmen hade lämnat rekrytstadiet bakom sig och uppnått vissa stipulerade färdigheter i skytte, fick han rätt att ytterligare pryda sin kokard med en stjärna, och det är klart, att alla strävade till detta mål" (Jakobstads Tidning 3.12.1938).

dor som Voima föranstaltade i början av april 1906. När den åttonde och sista tvåmannagruppen nådde Helsingfors hade man tillryggalagt c:a 700 km på knappt fem dygn.⁸⁶

Avdelningen i Viborg hade byggts upp kring stadens läroverk, vars elever bildade kompanier, totalt fyra till antalet. Distriktstyrelsen bestod av vicehä-

⁸⁶ Mats von Nandelstadh, intervju 9–11.9.1931, Parmanens arkiv XV, RA. 'Viestinvientiihiito Oulusta Helsinkiin', *Suomen Urheilulehti* 1906, s. 285–289. Inledande mening: "Mer-

- 1) Kroppen ligger i riktning mot målet.
- 2) Kollvens öfra hörn ansättes tätt under nyckelbenet.
- 3) Båda armbågarna stödas mot marken.
- 4) Högra handen fattar geväret såsom i stående ställning.
- 5) Vänstra handen fattar tätt framför varbygel.

Ånmärkning.

De vanligast förekommande fejen äro:
a) att skytten icke ligger rätt mot målet;
b) att kollven ansättes mot sjalfva nyckelbenet;
c) att pekfingeret icke böjes omkring aftryckaren.

Gevärets riktning.

För att kulan skall träffa målet måste geväret nogga inriktas sålunda:

- 1) Geväret måste hållas jämnt så att det icke lutar åt någondera sidan.
- 2) Spetsen af kornet skall stå mitt i siktskärans och i höjd med siktskärans öfre kant.

Ånmärkning.

a) Står icke kornets spets mitt i siktskärans utan åt höger eller vänster, träffar skottet åt samma sida af målet.
b) Står icke kornet i samma höjd som siktskärans öfre kant (sränket korn) utan ofvanom (groft korn) eller under detsamma (fint korn); träffar skottet likaledes öfver eller under siktpunkten.
c) Är kornet starkt belyst af sol rätt emot, synes detsamma större och skjutur man gärna under midlet; man bör därför i detta fall sikta något öfver.

den fattar tätt framför varbygel (som skyddar aftryckare-krooken).

- 4) Högra handen och armen, likasom i stående ställning.

Ånmärkning.

De vanligast förekommande fejen äro:
a) att skytten icke sitter på högra hällen;
b) att kollven icke stödes tillräckligt långt in på axeln;
c) att hufvudet böjes för långt framåt;
d) att pekfingeret icke böjes omkring aftryckaren.

III. Liggande ställning.

Uppslag ur skytteinstruktionsboken. En av de skytteinstruktioner som var i omlopp år 1906 var skriven av Voimas andra militärinstruktör, kaptan Rudolf Wiberg. På titelsidan till det 20 sidor tunna häftet gavs följande uppmaning: "Öfva dig till säker skytti, värda ditt gevär med största omsorg, ty endast då kan du vara öfvertygad om att det ej sviker dig om du måste väjda till detsamma till värn för ditt Fädernesland."

Wiberg hade år 1900 blifvit befordrad till stabskaptan vid andra Åbo finska skarpskyttebataljon. Efter arméns upplösning försörjde sig Wiberg ett par år som konditor i Åbo. Hans café verkar ha varit en av träffpunkterna för Åbos "aktivister". Fr.o.m. 1907 var han anställd vid statsjärnvägarna och bosatt i Helsingfors.

radshövding Edvard Hellfors, hovrättsrådet och FAM-medlemmen Otto Åkesson, doktor Einar Borenus och läroverkseleven Isak Alfthan. K.V. Hopu, också han läroverkselev, var sekreterare. Enligt Hopu framgick det småningom för medlemmarna att "föreningen" ("seura") skulle bilda stamtrupp i en milis. Enligt den blivande jägarofficeren Erik Jernström (f. 1886), som var kompanichef, ingick i verksamheten även teoretiska lektioner i gerillakrigsföring.⁸⁷

Hur skall man då tolka det här lapptäcket? Var den militära utbildningen inom Voimas ramar s.a.s. riktad eller enbart ett sammelsurium? Materialet sätter sina gränser. Uppenbart är ändå, enligt min tolkning, att man på fullt allvar var ute efter att upprätta, eller rättare sagt, återupprätta armén, men utifrån helt nationella villkor. Det var den finska värnpliktsarmén 1881–1901 som bildade utgångspunkt, det var i förhållande till den och i relation till dess militära kompetens verksamheten utformades.

Voima var egentligen inte en idrottsorganisation, men i verksamheten ingick, naturligt nog, ett genomgripande fysiskt element. I vilken mån överlappningar förekom mellan Voimafilialerna å ena sidan och andra organisationer å andra sidan, kanske framförallt med idrotts- och ungdomsföreningar, vore en intressant fråga. Men är det sist och slutligen speciellt relevant? Voima var en företeelse för sig. Kännetecknande för det organiserade idrottslivet i Finland efter ofärdsåren var såväl en snabb kvantitativ som kvalitativ förändring. Idrotten som sådan började alltmera betraktas som ett värde i sig.⁸⁸

Slutord

Det är försvaret som konstituerar själva kriget, hävdade Clausewitz. "Det är just de svaga, de som är hänvisade till försvaret, som alltid skall vara rustade, för att inte bli överfallna. Det föreskriver krigskonsten." Den starkare formen

killinen kilpailu, merkillisin maassamme ja alallaan merkillisin maailmassa, pantiin huhtikuun (!) alussa toimeen." von Nandelstadh, Kagalmedlemmen Theodor Schwindt och gymnastikpedagogen Ivar Wilskman bildade en mottagningskommitté. Se *Parmanen*, IV, s. 688–690.

⁸⁷ K.V. Hopu, brev 13.12.1943, Voimas minnesmedaljsnämnds arkiv I 1940–45, RA. Toivo Pajari, intervju 9.6.1931, Parmanens arkiv II, RA. K.V. Hopu, minnesanteckningar, Parmanens arkiv III, RA. Erik Jernström, skriftlig redogörelse, Voimas minnesmedaljsnämnds arkiv II 1940–45, RA.

⁸⁸ Jfr *Laine*, s. 334–379. *Benedict Sandelin*, 'Ett borgerskapets projekt. Åbo Idrottsvänner och Idrottsparken 1890–1910', *HTF* 1997, s. 528–530.

av krigföring låg i defensiven. Det var lättare att behålla än att ta. Tidsfaktorn och utnyttjandet av terrängen var faktorer som verkade till försvarets fördel. I försvaret låg emellertid också ett offensivt tänkande inbäddat. P.g.a. anfallets avtagande kraft kunde stridshandlingen slå över i sin motsats. Att framhålla särskilda aspekter i Clausewitz krigsteori har sina risker.⁸⁹ Begreppen försvar och medborgarsoldat fångar ändå centrala sidor i försöket att bilda en folk-milis i Finland 1905–1907 – de militära uppgifterna var i första hand defensiva.

Clausewitz tänkande kan ytterligare kasta ljus över situationen i Finland efter ofärdsåren. Förutom att Clausewitz framhöll moraliska faktorer, krigiska dygders, karaktärsdaningens betydelse i krigföring, betraktade han kriget, för att låna hans bevingade ord, som en fortsättning på politiken men med andra medel.⁹⁰ Kanske hade Johannes Gummerus aldrig läst Clausewitz, men i de statsrättsliga frågorna och för att förverkliga suveränitetstanken avhöll sig Gummerus inte ens från drastiska politiska medel.

Själv kom Johannes Gummerus inte att medverka i den senare aktivismen på 1910-talet, vars främsta yttring var jägarrörelsen: omkring 2 000 finska män tog under brinnande krig frivilligt värvning vid den tyska 27:de jägarbataljonen för att få militär utbildning. Flera forna medlemmar i Kagalen, FAM och Voima stod i spetsen för företaget.⁹¹ Om Johannes Gummerus inte betraktas som en frifräsare – en revolutionär utan sinne för realiteter – utan som en politiker, som artikulerade mera allmängiltiga tankar, kan en tolkning av hans syn på politiken hårddras och ett politiskt förhållningssätt framgå som jag anser kan ha relevans för att bättre förstå den senare aktivismen.

Den tyske juristen och politiska filosofen Carl Schmitt (1888–1985), lanserade i början av 20-talet satsen: "Suverän är den [nation] som har avgörandet över undantagstillståndet." Schmitt tog avstånd från en liberal, formalistisk och normbaserad statsteori. Inte norm utan avgörande, inte regelföljande utan vilja utgjorde politikens postulat. Avgörandet över undantagstillståndet, d.v.s. rätten att upphäva den normala legaliteten när nationen befann sig i yttersta fara, drev frågan om politikens yttersta villkor till sin spets – inte legalitet utan politisk vilja och makt var när det kom till kritan utslagsgivande.

⁸⁹ Johansson, s.24–48.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Matti Lauerma, *Kuninkaallinen Preussin Jääkäripataljoona 27. Vaiheet ja vaikutus* (Helsingfors 1966), s. 38–91. Fr.om. början av 1910-talet var Johannes Gummerus bosatt i Italien.

Det låg i sakens natur att det inte var möjligt att på förhand reglera under vilka omständigheter undantagstillstånd skulle proklameras.⁹² Just termen undantagstillstånd tycks Gummerus inte ha använt. Andemeningen liknade dock Schmitts. Politik var makt och i förhållande till den "första statsmakten" gällde det att vara på sin vakt, vara flexibel och beredd. Utifrån det här perspektivet kan jägarrörelsen, precis som Voima, ses som politik men med andra medel.

Talesättet om att jägarna hade orätt men fick rätt, är i det här sammanhanget av betydelse för att det antyder att avgörandet inte låg i jägarnas, "frihetskriigarernas" händer utan var beroende av världskrigets konjunkturen och utvecklingen i Ryssland. Fastän det är svårt att finna mera exakta uppgifter, verkar flera av jägarna ha varit idrottsmän,⁹³ vilket förutom en möjlig organisatorisk kontinuitet i förhållande till Voima även aktualiserar frågan om idrott som ett slags krigets essens – fysiskt och psykiskt.

När frågan om militär beredskap på hemmaplan återaktualiserades 1917 reste idrottskonsulenten vid Finlands Gymnastik och Idrottsförbund, Lauri Pihkala – som efter noga överväganden valt att inte ta värvning i jägarbataljonen – land och rike runt för att sporra gamla och grunda nya föreningar. Pihkalias idrottsfilosofi och idrottspedagogik vilade på bildningsidealismen: idrotten var en civiliserande, uppfostrande och förädlade kraft. Samtidigt fanns det i leken och idrotten, ja i själva det mänskliga varandet, ett instinktivt element.⁹⁴ I en broschyr 1917 redogjorde han för sina tankar om varför det var viktigt att idrotta under rådande omständigheter. Pihkala berörde den politiska situationen, Finlands möjliga självständighet som det gällde att förbereda sig för "som en man" och hur beredskapsorganiseringen skulle gå till etc. Han drog också paralleller till ofärdsåren, då "känslopolitiken till slut visade sig vara vår lyckligaste förnuftspolitik". Idrottsmännen och idrotten tillskrevs en central roll:

Erityisesti urheilijoiitten luulisin tervehtivän riemulla itsenäisyysajatusta. Sillä eihän vanha, rikkiviisas oppi "erottamattomasti yhdistetystä Suomesta" ole koskaan mahtunut tuntoomme, vaan maistui aina farisealaisuuden etikkaesanssilta. Emmekähän me urheilun alalla koskaan suostunut tinkimään sydämemme vaarimuksista, vaan tahdoimme seistä tai

⁹² Nordin, *Det politiska tänkandets historia*, s. 140–143, 157.

⁹³ Lauerma, s. 268–269.

⁹⁴ Harri Salimäki, *Urheilun ja urheilu-uskon mies. Nuori Lauri Pihkala urheiluaatteen apostolina ja esitaistelijana*, licentiatavhandling i idrottspedagogik Jyväskylä 1996, s. 112–120, 166, 199–201.

kaatua urheiluinemme itsenäisen urheilu-Suomen puolesta ja sisumme kuohui niitä vastaan, jotka sitä loukkasivat.

Koko Suomelle oli tärkeää että sillä urheilussa oli pyhättö, piilopesä, jonka sisäpuolella lapset ja nuoriso voi toisten huomaamatta ja itse aavistamattaan hengittää itsenäisyysajatuksen puhdasta ilmaa. Urheilun avulla me olisimme vaikeissakin oloissa varmasti voineet suojata itsenäisyyden ituja kenties kaukaistakin tulevaisuutta varten

... itsekunkin on sydämemme sisimmässä tehtävä tiliä itsemme kanssa ja tarvittaessa, jos asia siitä *hyöttyy*, oltava valmiita antamaan elämämme vapautemme ja itsenäisyytemme lunnaiksi ... On pieni asia elämme tai kuolemme, sillä kerranhan kuolemme kumminkin. Mutta suuri asia on meille ja jälkeläisillemme *elää hyvin*, tai jos emme kaikki sitä saa, muuttamisen kuolla hyvin.

Sellaisen uhrimielen omaajalle vapaus on jotain ja luulen, että se mieli sytty tavallista helpommin meissä urheilijoissa. Olemmehan me urheilussa tottuneet pyrkimään ja ponnistelemaan vaikka henki menisi, niiden verrattomasti vähäisempien päämäärien saavuttamiseksi, joita urheiluvaistomme meille sanelevat. Vielä valmiimpia pitäisi meidän toki olla uhrautumaan vapautemme vuoksi, sillä se tunne on meillä sentään kaikkein syvimmällä vaistoissamme.⁹⁵

Man kan läsa in ett manipulativt element. Om man tar dygd-politikens som utgångspunkt kan man emellertid också se det hela som en del av ett liberalt frihetsbegrepp – frihet från vs frihet till staten.⁹⁶ Att motståndsrörelsen, utifrån de speciella statsrättsliga villkor som var för handen, lade tyngdpunkten vid det senare frihetsbegreppet har med all tydlighet redan framgått. Idrotten, enligt Jean-Michel Faure, utgör ett viktigt element i denna socialisering. I sin koncentrerade form kan idrotten anses generera, menar Faure, en "tyst kunskap" (tacit-knowing) och utveckla en personlighetsstruktur som påminner om den primitiva krigarens, ett synsätt eller en insikt Pihkala tycks ha anammat. Det som sist och slutligen föresvävade Pihkala var dock ett gott liv också för kommande generationer. I det avseendet var idrott ett medel i samklang med Faures syn på ett demokratiskt samhälle:

... in a democracy the purpose of the State is to create the nation: 'to influence everything which has a significant bearing upon the social fabric, so as to create in men's imagination a sense of participation which is no longer directly symbolized by any social structure'. Sport is one of the most important elements in this democratic project.⁹⁷

⁹⁵ Tahko [Lauri Pihkala], *Nykyhetki ja urheiluväen velvollisuudet* (Lahti 1917), s. 6. 8–9.

⁹⁶ Se t.ex. Charles Taylor, 'Nationalism and Modernity', Robert McKim & Jeff McMahan (ed.), *The Morality of Nationalism* (New York 1997), s. 31–55.

⁹⁷ Jean-Michel Faure, 'Forging a French Fighting Spirit: The Nation, Sport, Violence and War', *International Journal of the History of Sport* 2/1995, s. 83.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Skogsfinnarnas ursprung

VEIJO SALOHEIMO

Skogsfinnarnas roll i koloniseringen av Sveriges inre delar har uppvärderats både av yrkeshistoriker och genealoger, som undersöker våra tidigaste kända stamfäders ursprung. I Sverige finns ett starkt behov av den här typen av forskning, vilket har lett till inrättandet av ett institut, Torsby Finnkulturcentrum, samt organisationen Finnsam. Vid Mitthögskolan, som verkar i Sundsvall, Örnsköldsvik och Östersund, bedrivs en livaktig forskning kring svedjefinnkulturen i Bottenhavets kustområden. I väster publicerar Solör-Värmlands Finnkulturforening tidskriften *Finnkultur*, i Dalarna utkommer *Finnbygden förr och nu*.

Under de senaste decennierna har ett samarbete kring temat vuxit fram i Sverige, Norge och Finland. Kari Tarkainen behandlar ämnet i *Fin-narnas historia i Sverige* (1990). Ett förnämnt resultat av samarbetet är Karlstadsgeografen Gabriel Bladh's doktorsavhandling angående markutnyttjandet under de sekler då skogsfinnarna bodde i norra Värmland. Tuula Eskeland doktorerade år 1995 med en avhandling om finska drag i ortnamnen i de norska finnskogarna.¹ I samband med konferenser i Karlstad 1981, Hällefors 1987 och Torsby 1993 samt under senare sammankomster har många viktiga kontakter knutits mellan skogsfinnarnas "ättlingar", vilket har uppmuntrat till ett fördjupat materialstudium både i Finland och i Sverige. Detta arbete förs vidare av Eija Lähteenmäki vid universitetet i Joensuu, med kontakt till universitetet i Jyväskylä.

¹ Gabriel Bladh, *Finnskogens landskap och människor under fyra sekler. En studie av sambälle och natur i förändring*. Högskolan i Karlstad. Forskningsrapport 1995:11 (Karlstad 1995), Tuula Eskeland, *Fra Diggasborrå til Diggasbekken. Finska stednavn på de norske finnskogene* (Oslo 1994).

I sin licentiatavhandling samlade Lähteenmäki material om skogsfinnarnas bakgrund och hittade uppgifter, som delvis redan var bekanta, men som inte tidigare hade knutits till den här typen av frågor. Behovet av finska yrkesmän syns t.ex. i hertig Karls brevväxling med Johan III på 1570-talet då Karl ville inkalla finska skeppsbyggare till hertigdömet för att rusta upp sin flotta. Kungen gick dock inte med på detta emedan krig hotade Finland just efter vapenstilleståndet. Själv hade Johan inkallat finnar till kronomarker utanför hertigdömet.² Lähteenmäki hänvisar också till finska hantverkare, som inkallades för att bebo soldattorp på 1500-talet. Frågan lyder om skogsfinnarna behövdes för att efter krigens och pesternas ödeläggelser kolonisera norra Västergötland och stänga den danska anfallsvägen mot mellersta Sveriges bergverksområden.

Intresset för att identifiera den första generationens skogsfinnar har vuxit kraftigt i samband med genealogins stigande popularitet. Många ättlingar till skogsfinnar i Sverige, Norge och t.o.m. i USA saknar uppgifter om varifrån deras första anfäder i Sverige och Norge har kommit. När man övergår från det allmänna till enskilda fall krävs så exakta uppgifter som möjligt.

Hur kan man då nå exakta resultat i den här typen av frågor? Skogsfinnarna kom ofta till finnskogarna under exceptionella förhållanden; de flydde undan skatterester eller utskrivningar och torde mera sällan ha haft flyttningsbetyg. Den säkraste metoden är därför att jämföra uppgifter i handlingar i både avfärds- och ankomstområdena. Det bästa källmaterialet angående avresan från Finland är avkortnings- och ödeslängder i fogde- och länsräkenskaper, specialräkenskaper – t.ex. Elfsborgslösen år 1613 – och kvarntullslängder, vilkas innehåll är exaktare än de årliga jordeböckerna, tionde- och mantalslängderna. I avkortningslängderna har man antecknat den obetalda skattens belopp och ofta orsaken till att den inte har betalats, t.ex. flykt. I vissa fall nämns t.o.m. den ort dit ifrågavarade person har flytt.³

De äldsta avkortningslängderna uppgjordes på 1610-talet. De äldre ödeslängderna innehåller färre uppgifter. Dessa säger ingenting om huruvida den som hade skatterester var död, gömde sig på sitt hemman eller hade flytt. För jämförelsens skull kan man förteckna åbors namn i Savolax, Tavastland och Österbotten under de kritiska åren fr.o.m. 1576. Bland de militära källorna är rekryteringsrullorna och andra dylika rullor de viktigaste. Angående Savolax finns det utförligaste materialet i två rekryteringsrullor, i rannsaktionsrullorna för åren 1630 och 1633, då infanteriregementen för 30-åriga kriget utskrevs.⁴ Dessa kompletteras av generalmönstringsrullorna från år 1642, då regementena omorganiserades.⁵

I dessa källor har sammanlagt 33 savolaxare antecknats som förrymda och

² Meddelande av Eija Lähteenmäki.

³ Fogderäkenskaper vol. 483, 414–475, Länsräkenskaper vol. 6889, 6895, Riksarkivet.

⁴ Rekryteringsrullor 609c, 609d–e, Krigsarkivet (KrA), Stockholm.

⁵ Rullor 1642 vol.12 och 13. KrA, Stockholm

de sägs ha flytt till Sverige. Några av fallen är tvetydiga, eftersom "Norrbotten" i Storsavolax också kan betyda Kuopiotrakten. Samtliga rymlingar nämns dock senare i svenska källor. Av dem kom 19 från dåvarande Pieksämäki socken och fem från S:t Michel och Kuopio. I Stor-Rautalampi antecknades åtta som förrymda till Sverige och en till Norge. Åtta kom från de västfinska Längelmäki, Tammela, Hauho och Jämsiö, fyra kom från Urdiala, Sysmä, Sibbo och Vichtis. Många andra savolaxare, som hade flytt till Tavastland eller Satakunta, dyker också senare upp i svenska källor.

Pieksämäkirekryterna Lars Nilsson Nickarain och Lars Persson Hotuin sades ha rymt år 1630 till Härnösand. Båda dök upp i Värmland på Ekshärads vinterting 1649 som Nåenbor. De hade uppenbarligen vandrat tillsammans och kommit längre in i Sverige än man kände till hemma.⁶ De finska domböckerna innehåller få uppgifter om vandringar till Sverige. Mauno Jokipii omnämner från gamla Ruovesi fem rättsfall angående utvandringar, bl.a. till Ovanjö i Gästrikland, Arboga och Stockholm.⁷ I Savolax saknas sådana fall på 1600-talet. Från Mellersta Finland, d.v.s. Rautalampi och Laukas, saknas domböcker före 1774 och från Storsavolax likaså 1655–1721.

Då man spårar individer i dessa källor handlar det konstant om att jämföra och identifiera namn. Rickard Brobergs samlingar i Torsby Finnkulturcentrum innehåller riklig information om finska namn. Andra uppgifter kommer från några släktforskare i Värmland och Dalarna. Angående Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och Lappland utnyttjas främst Rickard Gothes böcker. Veterligen har genealogerna i Norrland och Dalarna efter hans tid hittat mera uppgifter om skogsfinnarna.⁸

Olikheter i namnskicket skapar de största problemen vid identifieringen. I östfinska källor antecknades dop- och släktnamnet, ibland även patronymikon. I västra Finland antecknades endast dopnamnet och patronymikon. I de äldsta svenska källorna finns bara dopnamnet – "Anders finne, Jöns finne" o.s.v. – eftersom det räckte för identifikation. Patronymika blev allmänna på 1600-talet, men släktnamn användes ytterst sällan.

Ibland översattes släktnamnet till svenska. "Svepare", med ursprung i det finska "Kääriäinen", är en snillrik uppfinning av Ludvikabibliotekarien Lars-Olof Herou (svepa=kääriä). "Gröt-Lasse" är på finska "Puuro-Lassi". I källmaterialet finns dock ingen Lars Puroin, Purain eller Puuruin, men nog en Lars Purhoin, som hade rymt från Jockas. En "Jörensso" hade hetat "Yrjänäinen" på finska.⁹

⁶ Rekryteringsrullor 609d-e, KrA, Stockholm. Älvdal ting 29.1.1649, Rickard Brobergs arkiv, Torsby Finnkulturcentrum.

⁷ Mauno Jokipii, *Vanhan Ruoveden historia* I (Vammala 1959), s. 220.

⁸ Rickard Brobergs arkiv i Torsby Finnkulturcentrum, Rickard Gothe, *Hasselafinnarna* (Stockholm 1942) o. *Finnarna i Medelpad* (Stockholm 1945).

⁹ Gothe, *Finnarna i Medelpad*, s.72, 132 och 207, Gottlund 1934 s.173, Karl Hult 1918, s. 679.

Om man identifierar skogsfinnar med dopnam och patronymikon i det finska materialet, riskerar man att lämna namn som saknar patronymikon utanför granskningen och kan sålunda gå vilse. Patronymikon ger inte tillräckligt information för identifiering. De namnlister som har insamlats i svenska källor (utom Närke och Gästrikland) innehåller nitton Per Perssöner, femton Henrik Henrikssöner, tolv Henrik Anderssöner, tio Anders Perssöner, Jöns Jönssöner, Mats Matssöner, Olof Olssöner och Pål Larssöner. I Grangärdes tiondelängd från 1615 finns tre finska Henrik Anderssöner och i Grythyttans mantalsbok från 1640 finns tre Olof Nilssöner. Eftersom släktnamnen är betydligt fler än dopnamnen är det nödvändigt att känna till också dem.

Karl Axel Gottlund nedtecknade många släktnamn under sina besök i finnskogarna på 1810- och 1820-talen. Med hjälp av dessa kan vi nå exaktare resultat i identifieringen. Flera uppgifter om släktnamn saknas dock. Här kan skogsfinska genealoger bistå. De flesta av skogsfinnarnas äldsta generation verkar kunna identifieras om släktnamnet är känt. En del av släktnamnen förekommer allmänt, men endel förekommer endast inom ett mycket begränsat område. Himanen i dagens Kristina och Karttunen i Kuopio storsocken är exempel på lokalt präglade namn. I dessa fall kan en bestämd avfärdsort i Finland identifieras på denna grund.

Ur särskilda källor har plockats närapå 15 000 namn på "potentiella utvandrare" i Finland, mestadels i Savolax, men också annorstädes.¹⁰ Några tusen har flyttat annanstans, en del har svultit ihjäl, andra har kommit ur sitt elände och blivit bofasta bönder, men endel tillhör skogsfinnarnas stamfäder. Försöken att identifiera första generationens skogsfinnar har lyft fram ca 700 namn, trots att materialet förvisso är bristfälligt: 400 från Savolax, 140 från Mellersta Finland, 80 från Österbotten, 25 från Tavastland, fem från sydvästra Finland och tio från Viborgskarelen. Det största antalet identifierade härstammar från Storsavolax, närapå 260 namn. I Östersavolax och Stor-Rautalampi har omkring 110 namn identifierats.

Genom att identifiera de ursprungliga emigranterna kan man i någon mån belysa flyttningskronologi. Man måste dock hålla i minnet att materialet från 1500-talet är bristfälligt eftersom både patronymika och släktnamn saknas; tabellens siffror är därför lägre än i verkligheten. Siffrorna stiger fram till 1610-talet och kulminerar under 30-åriga kriget på 1630-talet. De sista fallen härrör från 1660-talet, om man inte räknar med de karoliner som kasserades efter det ödesdiga anfallet mot Trondheim och snöstormen på fjällen vid nyåret 1719 och förblev i Norrland. Flyttningsfrekvensen varierar beroende på området. I östra Savolax kulminerar flyttningen vid livländska krigets slut under ryssarnas härjningar på 1590-talet, i Storsavolax och mellersta

¹⁰ Bl.a. Veijo Saloheimo, *Itäsuomalaista liikkuvuutta 1600-luvulla. Savosta ja Karjalasta poismuuttaneita*, Skrifter utgivna av Genealogiska Samfundet i Finland 46 (Helsingfors 1993).

Finland kulminerar processen p.g.a. klubbekriget i början av 1600-talet, samt under hungersnöden i Österbotten under det följande årtiondet. Toppen på 1630-talet gäller endast Savolax.

Utgående från dessa förutsättningar vågar jag ge en preliminär helhetsbild av den skogsfinska befolkningens tillkomst. Det största antalet, ca 300 namn, fanns i Värmland, nästan 250 i Dalarna, över 150 i Västmanland samt 60 var i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Gästrikland var också en av de regioner dit finnarna sökte sig på Bottenhavets västkust. Direkt till Norge vandrade ytterst få och om man kan tro Rickard Gothe har alla Jämtlandsfinnar först uppehållit sig i kustlandskapen.¹¹

Identifieringsförsöket omfattar nästan 2/3 av hela gruppen, i kustlandskapen något flera, i Västmanland endast 2/5. Savolaxarna bosatte sig främst i Värmland, inflyttarna från Mellersta Finland och Österbotten oftast i Dalarna. Västfinnarna stannade helst omkring Mälaren utanför finnskogsområdet. Den savolaxiska delen av flyttningsrörelsen är oväntat stor, vilket beror på befolkningsbasen i avfärdsområdena. Savolax var på 1560-talet mycket tätare bebyggt än Mellersta Finland, där bosättningen hade begynt först 15 år tidigare.¹² De största förlusterna drabbade Laukas nära Rautalampi och norra och Storsavolax, där Pieksämäki och särskilt dagens Kangasniemi var de viktigaste avfärdsorterna. Från Sysmä och Jämsö i Tavastland utvandrade folk i mindre skala.

Östra Savolax hade efter Stolbovafreden en annan roll i utflyttningen. Området gränsade till Kexholms län där man öster om Teusina-fredens gräns fann vida skogar och lediga ödegårdar, som orthodoxa karelska rymlingar hade lämnat efter sig. Närheten kommer tydligt till synes i helhetsbilden av utvandringen. Från Storsavolax flydde 210 personer till Kexholms län, 582 till Ingermanland och åtminstone 75 familjer till Baltikum. Skogsfinnarnas andel var ca 25% av flyttningsrörelsen. Från östra Savolax flydde 567 finnar till Kexholms län, till Ingermanland lika många och till Baltikum 30 familjer. Skogsfinnarnas andel var under nio och i norra Savolax blott sju procent.

¹¹ Rickard Gothe, *Finnkolonisationen inom Ångermanland, södra Lappmarken och Jämtland. Kultur- och bebyggelsehistoriska undersökningar från 15-, 16- och 1700-talen* (Stockholm 1948), passim.

¹² Siffrorna i *Bebyggelsen i Finland på 1560-talet. Atlas. Nordiska ödegårdsprojektets finska avdelning* (Forssa 1973).

Nordisk presshistorisk forskning

LARS-FOLKE LANDGRÉN

De nordiska presshistorikerna samlades den 31 mars – 2 april 2000 till seminarium på Nordiska Folkhögskolan i Kungälv. Temat för seminariet var *Press-etiken i backspegeln* och för arrangemangen svarade denna gång Svensk Presshistorisk Förening i samarbete med Institutionen för journalistik och masskommunikation (JMG) vid Universitetet i Göteborg. I skuggan av Bohus gamla gränsfästning fick de drygt 60 deltagarna lyssna till sammanlagt tio anföranden. Bland föredragshållarna märktes bl.a. Sveriges pressombudsman Pär-Arne Jigenius. I samband med seminariet besökte deltagarna även tidningen *Göteborgs-Posten* där bildchef Lars Fahlén redogjorde för bildjournalistikens etiska problem i samband med katastrofbranden på Hisingen i Göteborg hösten 1998. Därefter presenterades tidningen och dess framtidsutsikter av chefredaktör Peter Hjörne och VD Tomas Brunegård. Kvällen avslutades med att tidningen bjöd på en festmiddag.

Seminarieföredragen presenterade pressetiken i de olika nordiska länderna ur både teoretisk och praktisk synvinkel och därtill gavs några historiska översikter. I sin komparativa sammanfattning av seminariet såg professor Karl Erik Gustafsson från Handelshögskolan i Göteborg frågan ur tre synvinklar: pressetiken och mentaliteten, pressetiken och tidsandan samt pressetiken och presskritiken. Han konstaterade att det mest byråkratiska systemet finns i Danmark med dess hybridsystem. Sverige med sina långa tryckfrihetstraditioner har ett starkt pressetiskt system, likaså Finland med sin mera flexibla mentalitet och sina oförbehållsamma attityder. Norge åter utgör den andra ytterligheten med sitt avståndstagande från all slags juristeri och formalism. Ordföranden i Svensk Presshistorisk Förening, chefredaktör Ernst Klein framhöll i sitt avslutande anförande att de pressetiska frågorna ansluter sig till spänningsfältet mellan förhoppningar om tryckfriheten och besvikelsen över dess praktiska användning. Internet har blivit ett nytt område för tryckfrihetens tillämpning och i initialskedet har denna frihet missbrukats i form av t.ex. ett brett utbud av pornografi. Klein fastslog dock att "en frihet som inte kan missbrukas är ingen frihet".

Det nordiska presshistoriska nätverket har alltsedan 1995 sammankommit för att dryfta aktuella presshistoriska frågor: 1995 i Rikskarkivet i Stockholm, 1996 på Hanaholmen i Esbo, 1997 på Voksenäsen i Oslo, 1998 på Dansk

Pressemuseum i Odense och nu i Kungälv utanför Göteborg. Följande seminarium skall hållas i Jyväskylä våren 2002. Arrangemangen har småningom blivit allt mera omfattande i takt med att den till en början rätt snäva presshistoriska kretsen utvidgats till att omfatta allt flera nordiska mediehistoriskt intresserade forskare och journalister. Just kombinationen av dessa två grupper gör sammankomsterna så intressanta, teori och praxis kombineras på ett fruktbart sätt. Seminarieämnena har varierat från *Tidningspressen som objekt för historisk forskning* (Esbo 1996) och *Sensur og selvcensur i nordisk press* (Oslo 1997) till *Avisernes og journalistikkens historie i Norden* (Odense 1998). Seminariet i Oslo 1997 resulterade i en antologi med samma namn som redigerats av professor Hans Fredrik Dahl. Den utgavs år 1999 av Institut for journalistikk vid universitetet i Oslo och innehåller tio bidrag med en inledning av Francis Sejersted, 'Hvorfor er ytringsfriheden så viktig?' De finländska bidragen är skrivna av Birger Thölix ('Den ödmjuka journalisten. Om den finländska pressens anpassning under Kekkonen') och Esko Salminen ('Den finländska pressens själv censur under det kalla kriget 1968–1981'). Sistnämnda bidrag återgår på Salminens år 1996 utgivna *Vaikeneva valtiomahdi? Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdistössä 1968–1991* (Den tigande statsmakten? Sovjetunionen/Ryssland i den finländska pressen åren 1968–1991) som något år senare utgavs på engelska under titeln *Silenced Media* på MacMillans förlag.

Den aktiverade presshistoriska forskningen i de nordiska länderna har utgjort underlag för nätverkets grundande. Det första seminariet i slutet av april 1995 initierades av forskningsprojektet *Den svenska pressens historia*. Initiativtagare var den framlidne eldsjälens fil.dr Sven Gerentz och utgångspunkten var att man ville ta del av de erfarenheter som motsvarande projekt i de övriga nordiska länderna gett, främst då det stora finländska pressprojektet. Resultaten från projektet *Suomen Sanomalehdistön Historia*, som under professor Päiviö Tommilas ledning arbetade åren 1974–1991 och ledde fram till den massiva utgåvan *Suomen Lehdistön Historia* (Den finländska pressens historia) i tio band, var nämligen på grund av språkbarriären delvis oåtkomliga för övriga nordiska pressforskare. I år kommer emellertid antligen också detta missförhållande att korrigeras, då Päiviö Tommilas och Raimo Salokangas sammanfattning *Sanomia kaikille. Suomen lehdistön historia*, som ett resultat av gemensamma nordiska ansträngningar, ges ut i svensk översättning av Nordicom.

Efter att Finland fått sin presshistoria har nationella presshistoriska projekt startats också i de övriga nordiska länderna. I Danmark utgavs åren 1996–97 *Dansk mediehistorie* i tre band med Klaus Bruhn Jensen som huvudredaktör. Den första delen *Mediernes forhistorie* med Ulrik Lehman som redaktör omfattar tiden 1840–1880 och behandlar bl.a. den folkliga litteraturen, populär teater, bildkonsten, moraliska tidskrifter och den tidiga journalistiken. Band 2 behandlar tiden 1880–1920 (red. Gunhild Agger) och 1920–1960 (red. Kirsten Drotner) och tar upp

ämnen som böcker, pressen, tidskrifter, film och radio. Det tredje bandet med Ib Bondebjerg som redaktör tar upp perioden 1960–1995 till behandling och fenomenen som den moderna dagspressens framväxt, etermedierna och elektroniska medier. Förutom i Sverige har man även i Norge på senaste år visat intresse för en översiktlig nationell press- och mediehistoria och norska forskare har bl.a. inom ramen för Norsk Pressehistorisk Forening aviserat planerna på igångsättandet av ett forskningsprojekt. En hel del har redan gjorts i Norge, bl.a. genom Svennik Høyers och Rune Ottosens försorg. Den förstnämndes undersökning *Pressen mellom teknik og samfunn* utkom 1995 och Ottosens framställning av journalistikens historia i Norge *Fra fjaerpen til Internett: journalister i organisasjon og samfunn* följande år.

Under andra hälften av 1990-talet har den presshistoriska forskningen sålunda varit livaktig i hela Norden. Här skall endast några exempel ur det digra beståndet anföras. I Sverige har t.ex. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* i Malmö fått en egen monografi *De första 150 åren* (1998) med Gunilla Lundström, medarbetare i den svenska presshistorien, som redaktör. Året innan hade dotterbolagets kvällstidning redan begåvats med en egen historik *Från Kvällsposten till Kvällsposten*. I Danmark har t.ex. landets största morgontidning *Jyllands-Postens* (Århus) historia skrivits av dess förre chefredaktör Gerhard Eriksen: *Hvis De vil vide mere: historien om en avis-succes. Morgenavisen Jyllands-Posten 1771–1996* (1996) och även *Fyens Stiftstidende* i Odense har fått en egen monografi i form av *Trolig skildre hvad i verden sker. Fyens Stiftstidende 225 år* (1997). I Norge disputerade Martin Eide år 1998 vid Bergens universitet på en avhandling om tidningen *Verdens Gang. Popularisering, modernisering, strukturering. En populaeravis tar form. Verdens Gang i forvandling 1945–1981*. I Finland har flera tidningars historia skrivits under de allra senaste åren: t.ex. Paula Hihnålas 75-års historik över *Hämeenkyrön Sanomat. Hämeenkyrön Sanomat 75 vuoden siivu kyröläistä historiaa* (1998), Martti Pänkäläs monografi över tidningen *Suupohjan Sanomat* i Kristinestad: *Sisulla Suomeksi Suupohjassa* (1998) och Jouni Suistolas *Kaleva. Sata vuotta kansan kaikuja* som utgavs till uleåborgstidningen *Kalevas* hundra års jubileum 1999. Intressant är också Heikki Nuutins undersökning om tidningspressen i Åbo och Finlands ekonomiska utveckling före näringsfrihetslagstiftningen: *Turan sanomalehdistö ja Suomen taloudellinen kehitys ennen elinkeinovapautta 1820–1879*.

Projektet *Den svenska pressens historia* med Karl Erik Gustafsson och Per Rydén som huvudredaktörer samt Gunilla Lundström som redaktionssekreterare har nu nått så långt att den första av de fyra delarna skall utkomma i början av oktober innevarande år och de följande banden så att den sista delen skall vara färdig för utgivning våren 2002. Detta sker parallellt med en annan svensk storsatsning, *Etermediernas historia i Sverige*, som också är under utgivande. Den första av Stig Hadenius författade volymen *Kam-*

pen om monopolen. *Sveriges radio och TV under 1900-talet* utkom 1998 och den andra sammanfattande volymen skriven av Lennart Weibull skall utkomma i år. Första delen av den svenska pressens historia omfattar perioden 1645–1830 och som skribenter medverkar Claes-Göran Holmberg (1645–1732), Ingemar Oscarsson (1732–1809) och Jarl Torbacke (1809–1830). Historieverket är sålunda kronologiskt upplagt och de följande delarna behandlar perioderna 1830–1897, 1897–1945 och tiden efter 1945. I del två medverkar Dag Nordmark (1830–1858), Eric Johannesson (1858–1880) och Birgit Petersson (1880–1897), i del tre Gunilla Lundström (1897–1918), Per Rydén (1918–1936) och Elisabeth Sandlund (1936–1945) samt i del fyra Lars-Åke Engblom (1945–1958), Sverker Jonsson (1958–1975) och Karl Erik Gustafsson (1975–). Projektorganisationen består av en styrelse med förre chefredaktören, numera landshövdingen Mats Svegfors som ordförande och en redaktionskommitté ledd av Håkan Lindgren, professor vid Handelshögskolan i Stockholm. Projektet har även en egen publikationsserie, *Sylvan*, i vilken hittills (våren 2000) fem skrifter utgivits: *Perspektiv på Post- och Inrikes Tidningar* (1998), Sverker Jonssons *Pressen i Kalmar län under 1900-talet* (1998), *Ständigt dessa landsortstidningar* (1998), *Grundad 1830 av Lars Johan Hierta* (1999) samt *Folk och press i rörelse* (1999). Dessa skrifter är i de flesta fall resultatet av symposier som arrangerats för presentationer av presshistoriska förstudier.

GRANSKNINGAR

Äldre biodling i Sverige

Erik Husberg, *Honung, vax och mjöd: Biodlingen i Sverige under medeltid och tidigt 1500-tal*. Avhandlingar från Historiska institutionen I Göteborg 7, 397 s. Göteborg 1994.

Honungsbiet är, vid sidan av silkesmasken, en av de viktigaste domesticerade insekterna. Bivax var under medeltiden den viktigaste beståndsdel i de ljusa användes av den katolska kyrkan och honungen var en central ingrediens i mjödet. I Sverige finns gamla biodlartraditioner och Erik Husberg har i sin mycket intressanta och högklassiga avhandling fastslagit att det i Småland mellan åren 1543–1600 fanns mera än 18 000 övervintrande kolonier som sammanlagt producerade mera än 87 500 kg honung. Avhandlingen är brett upplagd och strävar till att ge en helhetsbild av biodlingen.

Biodlingen under 1500-talet och medeltiden skilde sig mycket från dagens och har ganska litet gemensamt med den. Inte bara material och teknik har förvandlats utan också bina. Före 1800-talet användes så gott som enbart en biras i Sverige, nämligen den nordiska. Man utgick ifrån slaktning och inte skattning och därför var svärmning något eftersträvanvärt, eftersom det var enda sättet att upprätthålla och utöka biodlingen. Det mörka, aggressiva nordiska biet klarade övervintringen relativt bra och var därför mycket lämpligt i motsats till de italienska bin, som används idag.

Biodling förekom under den undersökta perioden i de sydliga svenska landskapen. Eftersom landskapslagarna också reglerade jakten på bisvärmar, kan man dra slutsatsen att vilda bin var relativt vanliga. Enligt stekelspecialisten fil.dr Antti Pekkarinen, Helsingfors universitet, är det troligt att man i detta fall verkligen åsyftade den vilda formen av *Apis mellifera*, eftersom dess nordliga utbredningsgräns gått i Sydsverige under denna period, bina behöver således inte ha varit förvildade. Husberg diskuterar nämligen inte huruvida de bisvärmor, som lagstiftningen berör var vilda eller förvildade.

I Västergötland, Östergötland och Småland förekom honung som skattepersedel och det tyder på att bönderna idkade biodling. Också klostren hade bistöcker. Två svenska författare, Peder Månsson och Olaus Magnus har skrivit om biskötsel. De berättade inte bara om hur man skulle ta hand om bina utan också hur honungen och vaxet kunde användas. I sina skrifter förenade de uppgifter från antikens författare med skildringar av de faktiska förhållandena i Norden. Biodlingen var betydelsefull i hela Europa och inte bara kyrkan, utan också den världsliga överheten hade intresse av produkterna. Ho-

nungen behövdes som sötningsmedel och för mjöd, medan vaxet användes till vaxljus, vaxsigill och t.o.m. som ympvax i fruktträdgårdar. I avsnittet om kyrkans vax försöker Husberg därför i en intressant analys fastställa hur stor konsumtionen var och vad som hände då reformationen genomfördes. Före reformationen hade kyrkan en god ekonomi och vaxåtgången var betydande. Från och med 1540-talet minskade vaxinköpen och de var på 1580-talet rätt blygsamma. År 1544 försökte man också förbjuda användningen av vax och i slutet av 1500-talet förekom vax och talg jämsides.

Fastän skatten på honung aldrig utgjorde någon av huvudskatterna uppbars årligen närmare 1 300 liter. Eftersom det faktiskt levererades honung, kan man fastställa att det under 1500-talet fanns en väl fungerande biodling bland allmogen. I Småland tycks bönderna ha haft ett överskott på honung och fogdarna instruerades att byta ut smör och oxar mot honungsuppbörd. I Västergötland tycks vax ha ingått i avraden, en av de kyrkliga skatter, som indragits till kronan. Genom ett komplicerat system kunde fogden både handla med skattepersedlar och byta ut dem mot andra varor, som centralförvaltningen behövde. Honungen transporterades i tunnor huvudsakligen till Stockholm. En tunna kunde väga ca 150 kg.

Det intressantaste i Husbergs avhandling är hans beskrivning av systemet med lotte-, herre- och slottsbin. Lottebina förekom i Småland och på Öland, och Husberg har utgående från fogderäkenskaperna sammanställt hur biskötselns utvecklings samhällen. Lottebiodlingen innebar ett hälftenbruk, där ena parten stod som ägare och den andra som brukare. Husberg har konstruerat långa serier, som visar invintring, vinterförluster, svärmning och avkastning 1540–1600. Normala år klarade samhällena övervintringen bra. Biskötarna var skickliga och samhällena övervintrades med tillräckligt med näring. Nästan under varje årtionde fanns vintrar med stora förluster. Under 1570-talet kom dock tre svåra år med förluster på 20–35%. Den allmänna trenden var att biodlingens villkor försämrades mot slutet av 1500-talet. Husberg har också lyckats få fram uppgifter om de småländska binas svärmningsbenägenhet. Tidvis var svärmningarna mycket talrika och Husberg fastslår att svärmningarna korrelerar med bra väderleksförhållanden under våren och försommaren.

Också på många av kronans gårdar förekom biodling och på Öland fanns bistöckar på varje kungsgård. Antalet invintrade bistöckar på Borgholms kungsgård varierade 1544–1590 mellan 2 och 23. Vinterförlusterna var dock stora och 41% av samhällena dog. Husberg fastslår också att de öländska bönderna var betydligt skickligare biodlare än fogden på kungsgården.

Husberg analyserar också vilka biskötselns förutsättningar var. Han påpekar att svedjebruket skapade viktiga biotoper för bifoderväxter. Speciellt beaktar han ljunghedarnas betydelse. Förutom ljungen framhåller han också duntrav och hallon. Eftersom både duntrav och ljung blommar relativt sent under säsongen skulle det dock ha varit intressant om Husberg skulle ha kompletterat listan med några av försommarens näringskällor.

Husberg analyserar biåret samt den arbetsmängd och den teknik som behövdes för att sköta bisamhällena. Speciellt intressant är hans diskussion kring slakten och den problematik som berörde den. Tyvärr får läsaren inte veta om Husberg granskat saköreslängderna visavi olaga slakt.

Husberg betraktar växlingarna i klimatet som en av de viktigaste förutsättningarna för biodlingen. Han anlägger här ett ganska allmänt grepp och koncentrerar inte problematiken enbart på de honungsproducerande områdena. Det gör att han också borde ha beaktat de resultat som den finska historiska klimatologiska forskningen har uppnått. Det skulle också ha varit intressant om han hade fördjupat diskussionen kring de kritiska faktorerna för övervintringen. Utan att direkt ta ställning pekar han nämligen på indicier som snarare tyder på en dålig sommar, som den avgörande faktorn och inte en kall vinter. Det här är dock en grundläggande fråga som just nu är aktuell bland entomologer och Husbergs forskning kommer säkerligen att analyseras också i detta sammanhang.

Fruktodlingen hör nära samman med biodlingen eftersom den påverkar skörden på ett gynnsamt sätt. Odlingen av äpplen och päron var betydande i de områden där man också hade bin. Eventuellt kan fruktträden t.o.m. utgöra en betydande näringskälla under försommaren.

Husberg har också strävat till att analysera konsumtionen av honung och vax. Merparten av den honung som hovet använde var inhemsk produktion. Honungen användes i matlagning, till syltning av t.ex. ingefära och fisk eller till medicin. Mest användes det dock till mjödframställning. Mjödet spelade fortsättningsvis under 1500-talet en viktig roll som festdryck och vid Erik XIV:s kröning dracks det på Stockholms slott över 2 000 liter av drycken.

Erik Husbergs avhandling är mycket intressant och välgjord. Han har verkligen satt sig in i sitt ämne och gör ett mycket svårt och krävande tema lättillgängligt också för läsare, som saknar insikter i biskötsel.

Lena Huldén

Biodling i Finland

Kaarlo Huotari, *Mehiläishoidon kotiutuminen Suomeen ja vaiheet järjestäytymiseen asti itsenäisyyden ajan alulla*. [Introduktionen av biodlingen i Finland och biodlingens historia fram till organiseringen i början av självständighetstiden.] *Studia Historica Jyväskyläensia* 49, 153 s. Jyväskylä 1994.

Det har hittills saknats en modern undersökning av biskötselns historia och traditioner i Finland. Det lilla som har skrivits har till en stor del baserat sig på myter och livlig fantasi. Därför utgör Kaarlo Huotaris undersök-

ning om biskötseln i Finland från c:a 1750 till 1918 ett viktigt agrarhistoriskt bidrag. Eftersom Huotari också har en förmåga att kritiskt bedöma källmaterialet och koncentrera sig på det väsentliga blir resultatet en undersökning av hög kvalitet. Hans disposition är klart och redigt uppställd. I ett kort inledande kapitel där han redogör för frågeställningen avlivar han alla myter om att det under medeltiden och 1500-talet skulle ha funnits biskötsel i Finland. Givetvis är det alltid mycket osäkert att försöka bevisa ett negativt påstående, men Huotari har gjort ett grundligt arbete och kontrollerat de lokalhistoriska undersökningarna. Att på måfå börja granska fogderäkenskaper skulle ha varit omöjligt, men min uppfattning är att det åtminstone i räkenskaperna från Johans hertigdöme inte finns någonting som skulle tyda på inhemsk honungs- eller vaxproduktion. Eftersom vax användes i kyrkorna förekommer uppgifter om vaxinköp ofta och till stor del inköptes vaxet i Reval.

Det kanske mest problematiska kapitlet i Huotaris avhandling är det avsnitt i vilket han behandlar biskötseln som tema i Kalevala och den finska folkdiktningen. Författaren är ytterst försiktig. Han påstår aldrig att finnarna i Finland skulle ha idkat primitiv biskötsel. Snarare fastslår han att traditionerna i folkdiktningen endast överlevde som muntlig tradition bland de finsk-ugriska folkslag som vandrade norrut. Bland de urfinnar som på väg norrut stannade i Baltikum kunde biskötseln fortfa.

Huotari anser därför att den moderna finländska biskötseln har relativt unga traditioner och endast går tillbaka till 1750-talet. Då importerades bin från Estland, men de klarade inte övervintringen i de traditionella bistöckarna. Mitten av 1700-talet kännetecknades av experimentlust och utveckling, speciellt inom lantbruket. Pehr Kalm utnämndes till professor i ekonomi vid Åbo Akademi och han hade internationella kontakter med den tidens viktigaste botanister och entomologer. Under 1700-talet publicerades tre avhandlingar i Åbo som behandlade speciellt biskötsel. Frågan om tambiets förekomst i Finland berördes också år 1747 då Christer Björklunds avhandling *De usu cognitionis Insectorum* utkom. Han fastslog att man mycket väl kunde hålla tambin i Finland, men att enskilda försök hade misslyckats på grund av bristande kunskaper. Försöken måste dock ha varit mycket sporadiska eftersom landshövdingen i Nyland några år senare på en riksmottandeförfrågan svarade att invånarna i Finland inte någonsin hade idkat biskötsel och att det knappast vore lönt att försöka på grund av det kalla klimatet. De första försöken i Finland gjordes antagligen i Fagervik i Nyland på 1750-talet. Ägarna av Fagervik gård tillhörde föregångarna och bikuporna flyttades in i ett kallt rum för att klara vintrarna.

Också Kalm försökte sig på biskötsel. Han skulle sköta biskop Mennanders bistock, men vintern 1761 dog alla bin och han fick aldrig nya. Andra pionjärer på 1770-talet var professor Johan Haartman och naturvetaren Karl Niklas Hellenius. Hellenius' biodling var antagligen av en mera modern typ och han använder termen bikupa, i stället för det äldre stock. Antagligen använde han sig av en bikupa av halm. Hellenius svärmar förökade sig inte på önskat

sätt, men kammarrådet A.J. Winter hade övertagit en och han kom att bli den som lade grunden för biskötseln i Finland.

Finska hushållningssällskapet fick efter grundandet 1797 en avgörande betydelse för biodlingen i Finland. Det rådde brist på socker och en inhemsk honungsproduktion var ett sätt att försöka kompensera. Hushållningssällskapet ansåg därför att det var viktigt att försöka få igång en inhemsk biodling. Försöken i mitten på 1700-talet hade delvis misslyckats för att bistöckarna hade hämtats från Estland där biskötseln stod på en relativt låg nivå. Sällskapet hämtade i stället i början av 1800-talet bin från Sverige där man tidigare hade övergått till bikupor av halm. År 1805 fanns det redan över hundra bikupor i Finland. I det första skedet blev biskötseln huvudsakligen en bisyssla för ståndspersoner. De flesta bikuporna fanns i trakten kring Åbo och de östligaste låg i Halikko.

Trots en viss tillbakagång under 1808–1809 års krig kunde biskötseln långsamt etablera sig. Utvecklingen fick ny fart då sällskapets sekreterare Carl Christian Böcker 1817 gjorde en utredning över biskötselns utbredning och tillstånd. Då fanns det redan 599 bisamhällen i Finland och biodlingen hade spridit sig också till Nyland och Tavastland. Två år senare utgav Winter den första finländska handboken om biskötsel, *Anteckningar om Bien och deras Skötsel i Finland*. Winters arbete utgjorde en viktig milstolpe. Han hade en stor praktisk erfarenhet och en god kännedom om den senaste litteraturen. Winter beskrev också en ny typ av kupa som kunde öka skörden markant. Fastän Winter förmådde frigöra sig från många fördomar trodde han dock fortfarande att grodor i trädgården kunde förhindra svärmning.

I mitten av 1800-talet engagerade sig apotekaren Erik Julin i många av försöken att sprida biodlingen bland allmogen i Åbo-trakten. Han överenskom med Anders Lindgren att denne skulle skriva en bok om biskötsel på finska och när den blev färdig delade Julin ut den tillsammans med bisvärmar. Ett annat sätt för Julin att främja näringen var att understöda andelslag. Julin var aktiv ännu åren 1845–47 då det bland annat diskuterades huruvida det var mera ändamålsenligt att skatta bisamhällena än att slakta dem.

På 1860-talet nådde nya metoder Finland. Den nya tekniken gick ut på att bikuporna inte var fasta utan löstagbara och hushållningssällskapet engagerade sig på nytt. I början av år 1865 redigerade kaplanen i Kimito, Johan Eggert Åberg, en finskspråkig upplaga av den tyske experten Dzierzons senaste rön. Ett år tidigare hade också Carl Melart skaffat italienska bin till Villnäs gård. Nu beslöt senaten att bevilja Åberg ett resestipendium och denne gjorde en två månader lång resa 1866 till Tyskland och Schweiz via Sverige och Danmark. Åberg fick nu den senaste kunskapen inom biodlingen och han bekantade sig med många epokgörande uppfinningar. Resan fick också en stor betydelse för biskötseln i Finland. Åberg kunde förmedla de intryck han fått och berätta om de många nya innovationerna.

Efter Åbergs resa framstod också behovet av att introducera italienska bin allt tydligare. De italienska bina var snällare och flitigare än de bin som odlades i

Finland. Han hade haft med sig hem 12 drottningar och lyckades få fyra accepterade i sina bisamhällen. Också de andra biodlarna började förnya sina biraser.

I slutet av 1800-talet hade biodlingen spritt sig ända till Karelen och den förekom också utanför herrgårdarna. De stora nödåren hade visat att en förnyelse av lantbruket var nödvändig. Det började uppstå specialföreningar som förmedlade kunskap om särskilda agrara områden. Utbildningen av jordbrukarna utvecklades och rådgivare kunde bistå med information i olika frågor. I slutet av år 1906 grundade biodlarna en egen förening. Eftersom medlemmarna i slutet av 1907 bara var 47 diskuterade man ett sammangående med föreningen för fjäderfå. Tre år senare grundades den nya gemensamma föreningen. Antalet biodlare steg och nordgränsen gick numera vid trakterna kring Uleåborg och Kajana. Samarbete med fjäderfåskötarna knakade och ingendera parten visade någon större förståelse för varandras problem. Biodlarna beslöt därför 1913 att grunda ett eget förbund. År 1916 kunde man också grunda en egen tidning, som kom ut en gång i månaden. Krigsåren blev svåra. Sjukdomar hade härjat bland bisamhällena och det blev allt svårare att få tag på det socker som behövdes för vinterutfodringen. En av de viktigaste uppgifterna för det nygrundade förbundet var att förmedla socker åt sina medlemmar. Eftersom de finskspråkiga biodlarna hade grundat ett eget förbund blev det också nödvändigt för de svenskspråkiga att organisera sig. På sommaren 1917 omvandlades Nylands Läns Biodlarförening till Finlands Biodlarförening.

Fortsättningsvis var utbildningsbehovet stort och pastor Alfred Mäkinen blev en centralgestalt för förmedlandet av kunskap. Han hade också gjort studieresor utomlands och bland annat studerat i Tyskland. Sommaren 1902 startade Mäkinen sin biskola i Asikkala. Kurserna räckte en månad och skolan var för finska förhållanden helt unik. Först epidemin 1917 och de politiska händelserna 1918 gjorde att kursverksamheten avslutades. Förutom Mäkinens biskola ordnade också föreningarna kurser och utställningar. Biskötseln växte nu snabbt och antalet odlare ökade. Det började komma ut ny litteratur på området. Huotari tar också upp hur en ny yrkesgrupp började bli aktiv inom biskötseln. Efter hand grundades folkskolor på landsbygden och för att förbättra sina inkomster började många lärare skaffa sig bikupor. I seminariernas trädgårdar fanns bikupor och många av lärarna fick kunskaper om biskötsel redan under sin studietid. I en intressant diskussion beskriver Huotari hur biodling från att ha varit ett fritidsnöje för ståndspersoner uppfattades som en viktig binäring för de fattiga vid sekelskiftet. Förutom att biodlingen gav extra inkomster ansågs den också påverka utövaren på ett förädlade sätt.

Kaarlo Huotaris avhandling behandlar på ett sakkunnigt sätt ett intressant tema. Han behärskar nämligen också biodlingens teknologi och hans argumentation bekräftar de olika bikupornas fördelar och vad de tekniska framstegen egentligen innebar ger en värdefull extra dimension åt hans arbete.

Lena Huldén

Ryssar om svenskar

O. V. Tjernysjeva, *Sjvedskij karakter v russkom vosprijatii (po svidetel'stvam XIX-XX vu.)*, Institut vseobsjtjej istorii RAN, 178 s. Moskva 1999.

Olg a Tjernysjeva, äldre forskare vid den ryska vetenskapskademiens institut för allmän historia i Moskva, sedan decennier känd Sverigeforskare, behandlar i denna till formatet lilla volym ryska uppfattningar om svenskar-na under de två senaste seklen. Hon bygger på ett omfattande material hämtat från reseskildringar, artiklar i ryska tidskrifter, diplomatrapporter etc, men hänvisar även till egna upplevelser. Tjernysjeva har många besök och forskningsvistelser i Sverige bakom sig.

Det finns numera en omfattande internationell forskning kring national-karakterer och stereotypier i olika folks uppfattningar om varandra. Tjernysjeva anknyter – om man bortser från svensk forskning representerad av t.ex. Åke Dauns bok om svensk mentalitet – föga till mera generella resonemang i icke-rysk forskning. Hon konstaterar själv att hennes ambition varit begränsad och att ett fortsatt studium av stereotypier av olika slag borde inrikta sig också på komparation, en jämförelse av ryssarnas och andras uppfattningar. Också i sin nuvarande utformning innehåller volymen dock mycket av intresse.

Det är svenskarna och deras mentalitet som står i centrum, inte det svenska samhället som stat eller politiskt system, låt vara att bilden av folket knappast kan analyseras utan att samhället i stort tangeras. Så måste ske, särskilt om man såsom Tjernysjeva också vill redovisa huru ryska iakttagare försökt förklara specifika karaktärsegenskaper hos svenskarna. Eller tvärtom: om man anser att just karaktärsegenskaperna kan förklara den svenska samhällsutvecklingen.

Enligt Tjernysjeva har det under hela hennes undersökningsperiod, de två senaste seklen, funnits ett förvånansvärt stort, oftast positivt intresse för Sverige och Skandinavien i Ryssland. Det fanns redan under början av 1800-talet tidskrifter ägnade de nordiska länderna, men också allmänna litterära och kulturella tidskrifter innehöll förvånansvärt mycket material om Skandinavien, inte minst Sverige. Under slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet kan man, såsom Aleksander Kan tidigare gjort, tala om en ”skandinavmani” i Ryssland. Intresset för Sverige, både den svenska kulturen och samhället i stort, var mycket stort. Sverige och de skandinaviska länderna sågs i mycket som förebilder, vilka Ryssland hade att lära av.

Aleksander Kans undersökning av Sverige-bilden i ryska reseskildringar (1813–1917) har utnyttjats av Tjernysjeva. Ett relevant arbete som hon däremot tydligen inte är bekant med är Maria Nikolajevas bok *När Sverige erövrade Ryssland: En studie i kulturernas samspel* (1996), som i huvudsak behandlar den svenska litteraturens segertåg i Ryssland kring sekelskiftet 1900.

Vad är det då som enligt rysk uppfattning har varit och är utmärkande för den svenska mentaliteten, för svenskarnas karaktärsegenskaper? Det som är slående är att samma egenskaper som tillskrevs svenskarna redan under början av 1800-talet fortfarande halvtannat århundrade senare dominerar bilden. Det är verkligen fråga om seglivade, stereotypa uppfattningar. Jag bortser här från de officiösa, ideologiskt präglade bilder som det under en stor del av sovjeteran hörde till att man gav av den svenska reformismen som ju egentligen "förrätt" arbetarnas sak.

Svenskarna är ärliga, ansvarskännande, arbetssamma och rationella. Just hederligheten och den enligt rysk uppfattning konsekventa laglydnaden framhävs speciellt. Hos svensken finns ett utpräglat intresse för gemensamma angelägenheter, en "demokratism", ett demokratiskt sinnelag. Omnämnanden av egenskaper som kunde betecknas som negativa är få. Det att svenskarna är så väl organiserade och rationella kan leda till ett visst pedanteri. En viss återhållsamhet och kyla är mera utmärkande än spontanitet och värme.

Svenskarna tillskrivs alltså överlag mycket positiva egenskaper och bilden av det svenska samhället blir i mycket också en idealbild. Såsom Tjernysjeva konstaterar tillskrev ryska iakttagare Sverige och svenskarna sådana drag som de hade velat se också bland sina egna landsmän och hemma i Ryssland.

Syns då några spår av den fiendskap som funnits mellan Sverige och Ryssland, den russofobi som präglat den svenska Rysslandsbilden? Sådana spår är förvånansvärt få i den allmänna bilden. Endast i de ryska diplomaternas rapporter från Stockholm förefaller de negativa omdömena att vara mera frekventa. Dessa vittnar om antiryska stämningar, nationell självbelåtenhet och germanofila tendenser hos svenskarna. Men också hos dem är grundtonen positiv.

En del ryska iakttagare dryftar också frågan huru svenskarnas karaktärsdrag skall förklaras. En del, t.ex. den ryskfödda matematikprofessorn Sofia Kovaljevskaja, finner bakgrunden i Sveriges historia, i det faktum att Sverige inte lytt under främmande makt, inte lidit under tyranner (som t.ex. Ivan Groznyj, Ivan den förskräcklige), aldrig haft livegenskap. Åter i kontrast till det egna hemlandet, Ryssland! Andra lyfter fram den tidiga folkundervisningens och läskunnighetens betydelse. Tjernysjeva själv vill – utan att desto utförligare argumentera för sin syn – lyfta fram klimatets och naturförhållandenas långsiktiga betydelse i skapandet av en svensk nationalkaraktär. Åtminstone implicit tycks hon luta åt uppfattningen att svenskarnas karaktärsegenskaper långt kan förklara den svenska samhällsutvecklingen.

Sune Jungar

Barnträdgårdens historia i Norden

Ann-Katrin Hatje, *Från treklang till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880-1940-talen*. Historiska Media, 361 s. Lund 1999.

Docent Ann-Katrin Hatje vid Umeå universitet har avslutat sitt samhällsdryftande 1900-tal med en bok om den nordiska barnträdgården, om de pionjärer som skapade det system av dagvård vi idag har i Norden. Tvärtemot vad man kunde tro är barnträdgården inte bara en självklar del av dagens välfärdssamhälle, den är också ett resultat av ideologiska strävanden. Hur barnen vårdas säger mycket om det övriga samhället. Det privata är det politiska, har det av tradition predikats i kvinnohistoriska kretsar. *Från treklang till triangeldrama* behandlar uttryckligen de politiska lösningar och ideologiska konflikter som barnträdgården innebar för de tre berörda parterna: modern, barnet och samhället. Grundproblemet, den konflikt som uppstod då den förvärvsarbetande modern med barnen i någon annans vård konfronterades med det gamla modersidealet, förvärrades inte under tiden mellan 1880- och 1940-talen. Det var egentligen bara lösningarnas form som förändrades – vare sig det handlade om de tidiga barnträdgårdsledarinnornas livsprojekt att samla, vårda och uppfostra barnen i Kindergartens, eller om Alva Myrdals senare idéer om en socialdemokratisk "storbarnkammare".

Folkbarnträdgården, sådan den utformades från och med 1880-talet, var en reformpedagogisk reaktion mot tidigare former av barnomsorg, som representerades av asyler, barnkrubbor eller småbarnsskolor. Nyheten i folkbarnträdgården var att den stod för en positiv syn på barnet. Enligt Hatje var den ett radikalt försök att politisera och professionalisera moderskapet och barnuppfostran. Den var också ett försök att lösa konflikten mellan samhällets produktion och reproduktion. Då allt fler kvinnor arbetade utanför hemmet uppstod ett behov eller en insikt om ett behov av organiserad barnvård. Folkbarnträdgården blev ett av ogifta medelklassfröknar, med den goda viljan som huvudmotiv, organiserat alternativ för barn som lämnades ensamma medan mödrarna arbetade. Därtill kom, eller samtidigt fanns, det pedagogiska idealet: genom att programmera in barnen med tillräckligt mycket lek, arbete och kreativitet skulle den tyske pedagogen Friedrich Fröbels visioner om den dugliga fullvuxna samhällsmedborgaren verkställas.

De barnträdgårdspionjärer, som Hatje i sin bok lyfter fram, tillhör en senare, mera professionaliserad generation av "välgörande damer" än de 1870-talsfruar som redan August Strindberg beskriver i *Röda Rummet*:

– Är här någon som törstar efter frälsning och nåd? skrek fru Homan, under det fru Falk blåste i frafraichisseuren över barnen, vilka började skrika av svedan i ögonen.

– Bjuder fruntimtet på frälsning? frågade snickaren, som gjorde uppehåll i arbetet. Var

har fruntimret fått den ifrån? Kanske det finns välgörenhet också, och förödmjukelse, och högfärd? Va!

“All filantropi – och i ingen tid har ju denna varit större än i vår – är intet annat än välluktande rökelse tänd vid utloppet av en kloak”, skrev Ellen Key i *Barnets århundrade* (1911). Både hon och Strindberg, var alltså ute efter att förlöjliga de filantropiska motiven och förespråkade något mer, mer socialt radikal verksamhet.

Eldsjalarna Anna och Bertha Wulff i Danmark, Ellen och Maria Moberg i Sverige samt Hanna Rothman och Elisabeth Alander i Finland var unga på 1880-talet och omfattade en modernare syn på uppfostran. Till en stor del skulle verksamheten bygga på Frøbels moralisk-etiska idéer. Samtidigt organiserade man barnträdgårdarna eller småbarnsskolorna enligt arbetarklassens behov och förvandlade dem från att vara ett tidsfördriv för ett fåtal välbärgade barn till att bli *folk*barnträdgårdar för stora socialgrupper. Barnträdgården var alltså redan från början både en social och en pedagogisk institution. Att poängtera de skilda motiven är en av bokens förtjänster – ofta har endast den ena aspekten tagit överhand i diskussionen.

Motiven hos barnträdgårdspionjärerna var inte alltid helt osjälviska. För många ogifta kvinnor innebar detta arbete en möjlighet att göra sig själva nyttiga och skapa en slags “kvinnooffentlighet”. I språkbruket hos Frøbels lärjungar var *Die geistige Mütterlichkeit* ett ofta använt uttryck, med vilket man avsåg att även kvinnor som inte blev mödrar kunde vara värdefulla i en moderlig roll – i samhällsmoderns roll. Hon skulle hjälpa de andra mödrarna att uppfostra barn till nya samhällsmedlemmar. Man kan även skönja en utveckling från “utvidgad” till “organiserad” moderlighet, där barnträdgårdspionjärerna av Hatje placeras i det senare utvecklingskedet.

Ann-Katrin Hatjes bok innehåller även en exposé över författarens egen historiografiska och historiefilosofiska personhistoria. Till en del kanske hon gör sig skyldig till att alltför tydligt redogöra för sina teoretiska ramar och underliggande tankekonstruktioner. Det begreppsliga havet, som är normalt i idéhistoriska presentationer, har här blivit en ocean. Hatje placerar in barnträdgårdspionjärerna bland begrepp som liberal filantropi, bildad medelklass, reformsinnade stadsliberaler, socialliberaler, samhällsfeminism, borgerlig maternalism ... I denna teoriladdade framställning kan man ställvis tro att författaren opererar med dessa begrepp som bokens huvudaktörer. Däremot är de olika samtida benämningarna – allt från barnkammarkola, barnstuga och lekskola till halvöppen, öppen och slutet barnavård – faser i utvecklingen och därför viktiga att diskutera. Av detta rika material kunde väl ha skrivits flera böcker. Detta digra arbete omspänner en lång tidsperiod och behandlar många mer eller mindre sammanhängande problem.

Hatjes kvinnohistoriska grepp kommer i barnträdgårdshistorien till synes i att hon har ägnat mycket möda åt att redogöra för de kvinnliga aktörernas särdrag som samhällsmödrar. Det är givetvis ett kvinnligt fält, där männens

aktioner finns i bakgrunden. Trots det känns det som en överdrift att bara lyfta fram de kvinnliga aktörerna. De män, som Hatje nämner i förbifarten, är viktiga i processen att skapa kvinnornas offentlighet. Hatje utgår från genderspekten, men på samma sätt som det ibland kan vara den privilegierade klassen som talar för revolution, var det i Finland inte enbart kvinnorna som talade för sig: män som Zacharias Topelius och Uno Cygnaeus uppmuntrade kvinnor och skickade iväg dem på studieresor till Tyskland. För barnträdgårdssidén gynnsamma åsikter fanns även hos andra män med maktpositioner inom samhället. Nämnas kan folkskoleinspektören Viktor Öhrberg, chefen för den finska barnskyddsbyrån Adolf von Bonsdorff och ordföranden i Helsingfors uppfostringsnämnd, V.T. Rosenqvist.

Hatje betraktar inte själv sin forskning om barnträdgårdspionjärerna som socialhistoria eller vardagshistoria. Däremot ser hon barnträdgården som ett prisma genom vilket det moderna samhällets behov och intressen speglas. Enligt Hatje konstruerades de nya idéstrukturerna i samhället även med hjälp av barnträdgårdarna. I dem föddes också en ny barnkultur genom Elsa Beskows sagor och Alice Tegnérns visor.

Vad Hatje skrivit om det nordiska genom det svenska, återstår ännu att skriva för det land där folkbarnträdgårdarna slog igenom först – i Finland. Hatje har i *Från treklang till triangelndrama* koncentrerat sig på Sverige, och som en svensk studie är det förstäeligt att det handlar mycket om välfärd. Hatje vill påvisa paralleller mellan den kvinnliga filantropin och folkhems-tanken.

På många punkter kan bilden av de "specifika" finska förhållandena preciseras. Att de nordiska pionjärerna framträdde först i Helsingfors har givetvis att göra med att det var förhållandevis vanligt med arbete utanför hemmet bland kvinnorna i Finland. Den finska välgörenhetskulturen var också utvecklad – en elit ansåg det vara sitt speciella kall att ta hand om de mindre bemedlade. I en nordisk jämförelse kan det till exempel tyckas orätt att påstå, att de finska barnträdgårdsentusiasterna inte blev "de främsta förespråkarna för folkbarnträdgårdssidén", då det var i Finland som staden och staten i ett tidigt skede accepterade de målsättningar och krav som bl.a. Hanna Rothman arbetade för. I Sverige dröjde det ända till 1944 innan staten regelbundet om än blygsamt började stöda barnomsorgen. Vem skall man då egentligen lyfta fram som den nordiska barnträdgårdssidéns pionjär? Är svaret liktydigt med dem som tidigast övertygade myndigheterna om nödvändigheten av att omvandla idéer till praktik? Hatje nämner också i förbifarten att två av de nordiska länderna som hon samlat sitt material från stod i "frigörelsekamp" från sitt moderland, Finland och Norge. Vilken betydelse hade detta? Fanns det och påverkades man i så fall av någon kindergartenkultur i Petersburg? Hur påverkades det norska av det svenska? Det nationella nordiska perspektivet verkar ibland vara en smula föråldrat, då den moderna forskningen fäster mycket vikt vid att i stället studera större och mindre kultursfärer. Även förebilden Tyskland hör till den *nordiska* sfären.

I motsats till folkskolan gäller kanske inte barnträdgården hela folket, men däremot är dess betydelse stor genom att den inleder socialiseringen av barnet i ett tidigare, än mer präglade skede.

Kristina Ranki

Revolution på svenska

Carl Göran Andrae, *Revolt eller reform: Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*, 345 s. Carlssons förlag, Stockholm 1998.

”Enligt min mening råder det ingen tvekan om att vi 1917–1918 hade en revolutionär situation i vårt land; men det blev, om man så vill, en revolution på svenska, en revolution genomförd med polismästarens tillstånd.” Så lyder slutmeningen i emeritusprofessorn Andrae's bok där han sammanfattar sin mångåriga forskning kring de omvälvande åren. Nej, någon revolution i gängse mening, med våldsamt byte av styrande regim och av rådande sociala system var det inte fråga om. Men Sverige påverkades ändå i hög grad av revolutionerna i Europa.

Andrae koncentrerar sig i sin undersökning på tre kriser i det politiska livet i Sverige: den första i april–maj 1917 då bristen på matvaror framkallade hungerdemonstrationer i praktiskt taget hela landet, den andra i februari 1918 under kriget i Finland då frågan om svensk intervention och svenska vapensändningar till Finland skärpte de politiska motsättningarna i Sverige och slutligen den tredje i november 1918 i samband med revolutionen i Tyskland. Då sände de svenska vänstersocialisterna ut ett upprop om bildande av en socialistisk regering och socialdemokraterna utnyttjade den sociala och politiska oron för att driva igenom den allmänna rösträtten.

Centralt i undersökningen är intresset för huru opinioner skapas och huru de politiskt utnyttjas av de politiska beslutsfattarna. Relationerna mellan lokal opinion och central opinionsbildning blir i det här perspektivet intressanta. De tre kriser eller opinionsrörelser Andrae fokuserar på är med tanke på de här frågeställningarna tacksamma därför att de är olikartade. I april 1917 var det spontana, lokalt organiserade hungerdemonstrationer. I februari 1918 var det mera fråga om resultatet av en centralt organiserad propagandaoffensiv, arbetarrörelsens svar på en borgerlig opinion för aktivt ingripande i Finland. Och opinionen i november skapades av arbetarrörelsen för att genomdriva politiska och ekonomiska krav.

Sveriges ekonomiska beredskap var dålig våren 1917. I de landsomfattande hungerdemonstrationerna deltog enligt Andrae kartläggning över en kvarts miljon arbetare. Huru skulle den socialdemokratiska partiledningen reagera? Det fanns motsättningar inom socialdemokratin, men i det stora hela lyckas

des partiledningen med Hjalmar Branting i spetsen få alternativet med en parlamentarisk lösning av arbetarnas krav accepterad. Det pågick de facto redan ett socialt lagstiftningsarbete i riksdagen. En viktig förklaring till att läget inte tillspetsades finner Andrae – i anslutning till Kjell Östbergs forskning – i de resultat som uppnåddes i den kommunala förvaltningen. De kommunala kristidsorganen, där också socialdemokrater fick en allt större del av ansvaret, visade stor lyhördhet och förståelse för arbetarnas krav.

Den ryska revolutionen i mars 1917 hade hälsats med stor entusiasm av de svenska arbetarna. Det faktum att garnisonen i Petrograd gått över på demonстранterernas sida hade haft en avgörande betydelse för utvecklingen i Ryssland. Frågan huru de svenska arbetarna skulle ställa sig oroades i hög grad också de politiskt ansvariga i Sverige. En antimilitaristisk agitation, bedriven av de socialistiska ungdomsförbunden, hade betydande framgångar och militära demonstrationer förekom över hela landet. Den militära beredskapen höjdes. Kring månadsskiftet april-maj befann sig hela den svenska försvarsmakten i alarmtillstånd. De åtgärder som vidtogs syftade bl.a. till att minimera möjligheten till kontakter mellan värnpliktiga och dem som bedrev antimilitaristisk propaganda, men det förekom också direkta militära styrkedemonstrationer avsedda att lugna ner potentiella upprorsmakare.

Den svenska arbetarrörelsen var splittrad i sin syn på den finländska arbetarrörelsens val 1918. Reaktionen bland socialdemokraterna, som var kritiskt inställda till allt som påminde om bolsjevism, blev starkt negativ, medan det socialdemokratiska vänsterpartiet solidariserade sig med den revolutionära linje som de röda i Finland slagit in på. Oberoende av dessa olikartade bedömningar startade inom alla delar av den svenska arbetarrörelsen en massaktion mot svensk aktivism och svensk intervention i Finland. Det var enligt Andrae fråga om en opinionsrörelse "som i omfattning och intensitet har få motstycken i svensk historia". Den inte bara omöjliggjorde en svensk statlig inblandning, den bidrog också till att rekryteringen till den svenska frivilligkåren "Svenska brigaden" gick trögare än planerat.

Bokens sista avdelning, där tyngpunkten ligger på författningsfrågan, har en något speciell uppläggning. Händelseutvecklingen upprepas genom att de olika huvudaktörerna i tur och ordning behandlas, först Zeth Höglund och arbetarvänstern, sedan Hjalmar Branting och den reformistiska arbetarrörelsen och slutligen Arvid Lindman, Ernst Trygger och högerpartierna. Det blir inte alldeles lätt för läsaren att skapa sig en helhetsbild, särskilt som Andrae praktiskt taget förbigår de liberala politikernas insatser med bl.a. motivering- en att de tidigare behandlats av andra forskare.

Hjalmar Branting ansåg att politiska frågor skulle avgöras i riksdagen, men han hade ingenting emot att massan "bullrade utanför". Under de avgörande månaderna i slutet av 1918 utnyttjade den socialdemokratiska ledningen skickligt opinionsyttringar. Andrae visar huru den "beställde folkstormar eller lokala 'spontana' demonstrationer vilka partidistrikten pompt levererade".

Situationen i Sverige gick aldrig så långt som till öppen och våldsam revolt,

men det latent hotet fanns i alla fall med som en förutsättning för de stora politiska uppgörelserna. I ett avslutande kapitel jämför Andrae Sverige med andra länder, framför allt de nordiska. Varför utvecklades inte här den revolutionära situationen till en riktig revolution? Han pekar på den gamla politiska traditionen av samverkan över klassgränserna, vanan att så vitt möjligt lösa konflikter genom kompromisser och reformer hellre än genom strid och revolution.

Andraes skildring av händelserna i Sverige 1917–1918 bygger på genomgång av ett mycket omfattande material. Det är mycket ny empiri som redovisas. Författaren säger själv att han gärna, om inte det relativt obearbetade forskningsläget beträffande Sverige omöjliggjort det, hade velat anknyta till mera generaliserande och jämförande forskning av den typ som t.ex. R i s t o Alapuro och Charles Tilly presenterat. De ansatser han gör saknar inte intresse, men det är nog själva skildringen av händelseutvecklingen som är det viktiga. Och den övergripande frågeställningen om eliternas agerande i relation till opinioner (verkliga eller bara uppfattade) hos befolkningen, den får en inträngande behandling.

Sune Jungar

St. Gertruds församling i Stockholm och nationalsocialismen

Ingrid Bohn, *Zwischen Anpassung und Verweigerung. Die deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm zur Zeit des Nationalsozialismus*. Kieler Werkstücke, Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte, Bd 3, 303 s. Frankfurt am Main 1997.

St. Gertruds församling i Stockholm är den äldsta i dag verksamma tyska evangeliska församlingen i Norden, vars anor sträcker sig ända tillbaka till år 1571 då Johan III förlänade tyskar bosatta i Stockholm rättigheten att grunda en egen församling och anställa en egen präst. I början av 1600-talet erhöll församlingen ensamrätt till St. Gertruds gilleshus i de äldsta delarna av Stockholm, ett hus som man före det hade delat med den finska församlingen i staden. Platsen för den tyska kyrkan var väl vald, med tanke på att gilleshuset, som även gav församlingen dess namn, redan under 1300-talet hade utgjort en träffpunkt för tyska handelsmän i Stockholm. Församlingen har sedan sitt grundande tillhört den svenska kyrkan och är således inte en utlandsförsamling i ordets egentliga bemärkelse.

St. Gertruds församlings historia har tidigare beskrivits i en festskrift utgiven till församlingens 400-års jubileum år 1971 av Emil Schieche. Ingrid Bohn från Christian-Albrechts-Universität i Kiel är emellertid den första som försöker betrakta församlingens historia ur ett rent vetenskapligt perspektiv. Bohns avhandling *Zwischen Anpassung und Verweigerung. Die deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm zur Zeit des Nationalsozialismus* behandlar en viktig, ytterst konfliktfylld period i den tyska församlingens historia. Glädjande är att församlingen öppet och fördomsfritt har gått in för att understöda Bohns arbete, vilket med tanke på ämnets natur inte alls är självklart.

Som avhandlingens titel anger, berör Bohns frågeställning främst lojalitet-skonflikter och identifikationsproblem. Med vem skulle St. Gertruds församling, som vid den undersökta tidpunkten till 2/3 bestod av svenska undersåtar, identifiera sig? Mot vem skulle den vara lojal? Var drogs gränsen mellan anpassning och vägran? Andra stora frågor som Bohn behandlar ar församlingens och dess kyrkoherdes inställning till det "nya Tyskland" och "den tyska nationella väckelsen" samt deras inställning till kyrkostriden i Tyskland. Vidare undersöker Bohn vilken ställning församlingen intog inom den svenska kyrkan och relationerna till det svenska samhället.

Ingrid Bohns avhandling är väldokumenterad. Hon har använt sig av de viktigaste svenska och tyska arkiven samt den tyska evengeliska församlingens arkiv i Oslo. Trots detta kunde käll- och litteraturfor-teckningen, i vilken Bohn för övrigt inte dessmera åtskiljer Hitlers *Mein Kampf* från officiellt tryck och kallpublikationer, eventuellt ha utökats nogot. Bland svenska utrikesdepartementets handlingar återfinns visserligen många polisrapporter, men det kunde ändå ha lönat sig att ta med den svenska säkerhetspolisens egna handlingar från den berörda tiden. Svenska och tyska tidningar och tidskrifter skulle säkert även ha kunnat bidra med intressanta detaljer till temat. Nu har Bohn endast använt sig av tidningsurklipp som funnits bland de arkivhandlingar hon undersökt.

Bohn satsar mycket utrymme på att utreda de privilegier St. Gertruds församling innehade, dess organisation samt den tyska protestantismens nationellt-konservativa traditioner. Dessa traditioner hade, enligt Bohn, även församlingens långvariga kyrkoherde (1922–1944) Emil Ohly anammat. Värderingarna hade han erhållit från fadern som hade verkat i Berlin som hov- och dompredikant. Ordning, auktoritet, den tyska nationen och folket, antikommunism och skarp kritik mot Versaillesfreden präglar Ohlys artiklar i det av honom är 1925 grundade tyska församlingsbladet. Som så många andra tyskar hade Ohly svårt att acceptera Tysklands nya situation efter första världskriget. Församlingen och de tyska föreningarna i Stockholm uppvisade även en stark antipati gentemot Weimarrepublikens flagga. Ohly och St. Gertruds församling motsatte sig emellertid även användandet av hakkorsflaggan. Först efter en stark kampanj och lobbning från den tyska NSDAP-ortsgruppen och legationen hissades hakkorsflaggan på St. Gertruds församling den första maj 1937.

Avhandlingen tangerar kort även församlingens och Ohlys roll inom det tyska samfundet i Stockholm eftersom församlingsmedlemmarna även deltog i annan tysk verksamhet i staden. Förutom ett tiotal tyska kultur- och välgörenhetsföreningar existerade sedan 1933 även en liten NSDAP-ortsgrupp i Stockholm. Ortsgruppen hade som mål att likställa all tysk verksamhet i staden, vilket gav upphov till konflikter. Ohly försökte förgäves hålla de inre motsättningarna inom det tyska samfundet utanför församlingen och betona att kyrkan var till för alla och envar, oberoende av nationalitet och politiskt ställningstagande.

De svenska förordningarna från år 1841 rörande St. Gertruds församling stipulerade att alla i Tyskland födda eller av tyska föräldrar födda personer av evangelisk tro boende i Stockholm måste höra till den tyska församlingen. Detta gällde även flyktingar och medförde att dessa tvingades både att betala skatt till den tyska församlingen och att uppge sina personuppgifter till den. År 1935 spreds anklagelser om att information rörande flyktingar från Tyskland hade spridits av kyrkan till nationalsocialistiska organisationer. I ett fall kunde man till och med konstatera att Gestapo, omedelbart efter att en flykting anmält sig till St. Gertruds församling i Stockholm, erhållit information om dennes tidigare adresser och anhöriga i Tyskland. Den svenska säkerhetspolisen avskrev emellertid genast kyrkoherde Ohly från de misstänkta skara betecknande honom som antinazist.

Bohn framför vilken otrevlig position St. Gertruds församling och Ohly befann sig i, balanserande mellan den svenska kyrkan och den tyska staten. Förändringar i kyrkans privilegier kunde medföra ett allvarligt hot mot församlingens existens. Trots detta avfärdar Bohn den svenska polisens syntes om att kyrkoherde Ohly var antinazist som naiv, eftersom han enligt henne varken bekämpade eller avsåg sig nationalsocialismen. Det är främst på denna punkt som jag har svårt att helt acceptera Bohns slutsatser. Handlingar i det tyska utrikesministeriet och i Bundesarchiv visar att både den tyska legationen och NSDAP-ortsgruppens ledare i Stockholm, Heinz Bartels, ansåg att Ohly var negativt inställd till nationalsocialismen. Ohlys kommentarer i samband med de årliga mötena mellan de tyska kyrkoherdarna i Norden och hans attityder gentemot likriktningsförsök av det tyska samfundet, som återfinns i handlingar från Riksarkivet i Stockholm och den tyska församlingen i Helsingfors, talar även sitt tydliga språk. Man har litet känslan av att Bohn tolkar Ohlys konservativt-nationalistiska attityder som tydliga tecken på nationalsocialistiskt ideologiskt tänkande följande tankegången att den som inte förhåller sig direkt emot, den är klart för. Detta gäller även till en del Bohns slutsatser kring församlingens och Ohlys inställning till emigranter och judar. En starkare betoning av den ytterst konfliktfyllda, svårhanterade och mångfacetterade situationen skulle ha förbättrat arbetet på denna punkt.

Grundandet av en tysk skola i Stockholm 1941 ledde till tråkiga konflikter eftersom enbart St. Gertruds församling innehade ensamrätt att grunda och upprätthålla en tysk skola. De svenska beslutsfattarna och de tyska initiativ-

tagarna, till vilka NSDAP-ortsgrupper och den tyska legationen hörde, valde emellertid att förbise de urgamla privilegierna. På grund av NSDAP:s motstånd kunde Ohly inte accepteras som religionslärare i skolan. Därmed isole-
rades församlingen än mera från den tyska verksamheten i staden. Utåt gavs emellertid i samband med 300-års jubileet för St. Gertruds kyrka år 1942 en enig bild av församlingen och det tyska samfundet. Den tyska säkerhetspolisens agent som övervakade firandet konstaterade trots detta att man från den tyska legationens sida höll sig i skymundan och att NSDAP-ortsgruppens ledare inte alls deltog i festligheterna. Ohly, som ansåg att det var viktigt att säkra församlingens och kyrkans ställning i Sverige under de svåra krigsåren, gjorde allt för av framhäva församlingens goda relationer till Sverige. Nämnas bör att den svenska kungen och kronprinsparet hedrade församlingen med sin närvaro vid festligheterna och att den svenska sidan ytterligare framhävdes genom att generalmajor greve Archibald Douglas valdes till högsta kyrkoråd månaden innan jubileet.

Sammanfattningsvis kan man säga att Bohns avhandling utgör ett viktigt bidrag till forskningen kring inställningen till nationalsocialismen hos tyskar och tyska instanser utomlands. Hon har på ett förtjänstfullt sätt behandlat en viktig och konfliktfylld period i St. Gertruds församling. Avhandlingen beto-
nar tyvärr litet för mycket förhållandet mellan den svenska och den tyska kyrkan samt kyrkoherde Ohlys betydelse. Det sistnämnda gör att arbetet får en tydlig personhistorisk slagsida som kunde ha undvikits med mera infor-
mation om aktiva församlingsmedlemmar och medlemmar i kyrkorådet. Ar-
betet skulle även ha vunnit på att fördjupa sig mera i forskningslitteratur
kring utlandstyskar och tyskhetsfrågor under 1930-talet i hela Östersjöområ-
det. Genom detta skulle Bohn ha kunnat ge avhandlingen en delvis annan,
bredare, mera idéhistorisk vinkling.

Annette Forsén

Sovjetunionen och Danmark under efterkrigstiden

Bent Jensen, *Björnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945–1965*, 682 s. Odense universitetsforlag, Odense 1999.

Bent Jensen, professor vid universitetet i Odense, är den främste kännaren av de dansk-sovjetiska relationernas historia. Han har tidigare publicerat en rad vetenskapliga studier kring problematiken och han har genom åren varit en flitig deltagare också i den offentliga debatten i Danmark. År 1979 kom hans doktorsavhandling *Danmark og det russiske spørgsmål 1917–1924*.

Efterkrigstiden har han tidigare varit inne på i boken *Tryk og tilpasning: Sovjetunionen og Danmark siden 2. Verdenskrig* (1987). Efter det att den boken utkom har förutsättningarna för forskning kring efterkrigstiden dramatiskt förändrats genom Sovjetunionens sammanbrott och tillgången till sovjetiskt arkivmaterial. Det nya arbete som här presenteras bygger i huvudsak på tidigare otillgängligt material i framför allt sovjetiska arkiv. Jensen tillhör de kalla kriget-forskare som flitigast dragit nytta av att nytt material ställts till forskningens förfogande. En tidigare redovisning av arbetet i sovjetiska arkiv gav hans arbete *Den lange befrielse: Bornholm besatt og befriet 1945–1946* (1996), en fråga som självfallet behandlas också i denna nya bok.

Tyngdpunkten i boken ligger på de säkerhetspolitiska problemen i de dansk-sovjetiska relationerna. Huru uppfattade den sovjetiska ledningen Danmarks agerande och vilken var Sovjetunionens politik gentemot Danmark? Och vilken roll spelade hänsynen till Sovjetunionen i Danmarks politik? En av huvudteserna hos Jensen är att Sovjetunionen betydde långt mera för utformningen av Danmarks säkerhetspolitik än vad man tidigare föreställt sig.

Danmarks förhållande till Sovjetunionen under ifrågavarande period måste självfallet ses mot bakgrunden av den storpolitiska situationen, Sovjetunionens uppstigande till supermakt, till den dominerande makten i Österjöområdet och den tilltagande stormaktsrivaliteten. Danmarks geopolitiska läge präglades av närheten till Sovjetunionens framskjutna militärapparat i Tyskland och det faktum att infarterna till Östersjön var danskt sjöterritorium. Det var inte minst frågan om de danska sunden och vem som skulle behärska dem som gjorde frågan om Danmarks orientering och slutliga anknytning till västalliansen så allvarlig för Kreml.

Ett avsnitt i boken bär rubriken "fra brobygning till brohoved" och sammanfattar väl utvecklingen från krigsslutet, då Danmark försökte föra en neutral brobyggarpolitik, till den något motvilliga anslutningen till NATO år 1949. Den sovjetiska politiken gick ut på att förhindra och motverka Danmarks integrering i ett västligt block och sedan att försöka begränsa skadorna av Danmarks anslutning till västalliansen. Jensen redogör grundligt för den sovjetiska ledningens bedömningar och agerande för att få danskarna att begränsa sitt engagemang. Och det lyckades också Sovjetunionen – enligt dess egen bedömning just p.g.a. påtryckningarna på den danska regeringen – att få Danmark att avstå från stationering av utländska militärbaser på danskt territorium (Grönland var ett undantag), och att förplikta sig att inte ta emot kärnvapen under fredstid.

Det som däremot – trots utdragna ansträngningar – inte lyckades, var att hindra upprättandet av ett Östersjökommando med deltagande av också Tyskland (COMBALTAP). Den sovjetiska ledningen ansträngde sig också förgäves att få Danmark att bryta med NATO och övergå till en neutral status i ett slags nordisk fredszon. Långt senare, på 1980-talet, skulle det här målet inte mera förefalla så fjärran då den danska socialdemokratin vacklade

i sin tilltro till det västliga försvarssamarbetet. Det är, konstaterar Jensen, något av historiens ironi att just på tröskeln till sitt sammanbrott upplevde Kreml sina största triumfer i sin Danmarkspolitik.

Det är omöjligt att i en kort recension mera i detalj gå in på de sovjetiska bedömningarna. Jensen refererar ofta utförligt olika aktörers bedömningar, både sovjetiska representanter i Köpenhamn och analyser inom utrikesministeriet i Moskva. Det är i huvudsak material från utrikesministeriet som varit tillgängligt. Jensen påpekar att mycket material frotfarande är otillgängligt för forskarna. Detta gäller t.ex. den statliga säkerhetstjänstens, militärens arkiv och det s.k. presidentarkivet. I sin kartläggning av de danska kommunisternas agerande har Jensen haft stor nytta av den finländska skyddspolisens arkiv.

Finland och de sovjetisk-finländska relationerna tangeras av naturliga skäl i flera sammanhang. Det danska sändebudet i Moskva Monrad-Hansen varnade sin regering för att gå med i Atlantpakten. Han räknade med att det skulle leda till en sovjetisk aktion i Finland. Den sovjetiska misstron mot den finländska socialdemokratin under "Tanner-Leskinen gruppen" illustreras av det sovjetiska sändebudet Levytkins agerande i samband med att Finlands socialdemokratiska parti firade 60-årsjubileum. Han lät förstå att Danmarks statsminister H.C. Hansen borde avstå från att delta i jubileet – en iögonfallande hänvändelse. Hansen tillhörde de danska politiker som inte hade någon överdriven respekt för sovjetiskt maktspråk och reste, liksom sina skandinaviska kolleger, till Helsingfors.

I samband med nattfrostkrisen i Finland 1958 hänvisades inte från sovjetiskt håll till de pågående diskussionerna om upprättandet av ett gemensamt danskt-tyskt Österjökommmando, men Kekkonen tog i alla fall genom ett privatbrev kontakt med Danmarks statsminister och hörde sig för huruvida den danska regeringen hade varit utsatt för sovejtiska försök att koppla Finland till frågan om Österjökommandot. Det danska svaret var nej. Som bekant gjordes denna koppling i samband med notkrisen något år senare. Jensen menar dock att den danska regeringen fattat principbeslut om enhetskommandot redan före noten till Finland. Målsättningen med noten var enligt Jensen inte att förhindra ett danskt-tyskt Österjökommmando utan i första hand att säkra Kekkonens återval.

I sin grundsyn på kalla kriget ansluter sig Jensen i huvudsak till forskare som M a s t n y och G a d d i s. Han tillmäter marxismen-leninismen och de världsrevolutionära målsättningarna en avgörande betydelse i sovjetisk utrikespolitik. Därför kan Sovjetunionen inte betraktas som andra länder. Kalla kriget började egentligen redan 1917 i och med bolsjevikernas maktövertagande.

Jensen intresserar sig trots denna grundsyn mycket för de historiska aktörerna, enskilda personer i de båda ländernas utrikesförvaltningar. Boken innehåller därför också mycket intressant personhistoriskt stoff. På sovjetisk sida präglades bedömningarna av de marxistisk-leninistiska glasögonen. Det

är iögonenfallande huru trovissa för att inte säga naiva en del danska både diplomater och politiker var i sin syn på Sovjetunionen. Jensen ger många belysande exempel. Det fanns genast efter kriget i Danmark något av en sovjet-eufori. Även om det danska kommunistpartiet hade marginell betydelse fanns särskilt hos vänsterintellektuella länge en kritiklöst positiv inställning till Sovjetunionen. Det är en fråga som Jensen själv tidigare behandlat i en hos oss i Finland alltför litet uppmärksammas bok, *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle* (1984).

Jensens nya bok är mycket omfattande, inemot 700 sidor. Till stora delar utgör den en presentation av nytt material, d.v.s. referat av rapporter, promemorior etc. I väntan på att ytterligare material skall bli tillgängligt är den därför en guldgruva för alla som intresserar sig för Sovjetunionens nordiska politik under efterkrigstiden.

Sune Jungar

Kennelhistoria

Anneli Mäkelä-Alitalo, *Pennusta pitäen – Suomalaisen kennelhistorian ensimmäiset sukupolvet*. [Från valp – Kennelhistoriens första generationer i Finland.] Suomen historiallinen seura, 324 s. Helsinki 1998.

Anneli Mäkelä har inte hund. I sin undersökning av den finländska kennelverksamheten visar hon också att det ingalunda är nödvändigt att hålla sig med fyrbenta vänner för att kunna analysera utvecklingen av en nationell organisation. Finska kennelklubben föddes på 1800-talet. Slutet av 1800-talet var en period då det finländska samhället konsoliderades och flera folkrörelser såg dagens ljus. Jaktens ansågs vara synnerligen betydelsefull för det finländska samhället och på en lantbruksutställning i Viborg 1887 visades jakt-hundar av 34 olika raser. Utställningen har traditionellt uppfattats som en av orsakerna till att Finska Kennelklubben grundades, eftersom de utställda hundarna kritiserades som en brokig samling byrackor. År 1889 samlades ett tjugotal personer, som var intresserade av hundar och jakt och redan i oktober samma år stadfäste senaten den nya tvåspråkiga föreningens stadgar. Det var självklart att hundarna främst skulle utvecklas för jaktens behov, men den nya föreningen väckte också intresse bland andra hundägare. Ännu fram till 1914 utgjorde dock tjänste- och sällskapshundar endast 10% av de stambokförda hundarna. Utställningsverksamheten blev snabbt populär och antalet medlemmar i föreningen växte. Det var nationellt viktigt att utveckla egna hundraser. Viktigast ansågs vara skapandet av en egen stövare och en egen skällande fågelhund, d.v.s. en spets. Det hade importerats flera mer eller

mindre rasrena stövarlika hundar och av denna brokiga skara ville man skapa en ny enhetlig ras. När det gällde den skällande fågelhunden var situationen snarare den motsatta. Det gällde att hitta tillbaka till den ursprungliga hunden. Forstmästaren Hugo Sandberg utarbetade den första beskrivningen 1892, den förnyades fem år senare och då etablerades den finska spetsen, som blev Finlands nationalras. För den finska stövaren fastställdes en rasbeskrivning redan 1893. Trots detta blev situationen för den finska stövaren länge problematisk.

Kennelklubbens första medlemmar representerade de välbärgade; kvinnorna var inte företrädna. Den första tidens sammanhållning blev dock kortvarig och när föreningen växte blev också hundintresset mångsidigare. Verksamheten i klubben delades, både geografiskt och enligt ras. Snart uppstod det också motsättningar mellan huvudstaden och resten av Finland. Speciellt avdelningen i rikets andra stad, Viborg, uppfattade sig som en motvikt till huvudstadens svenskspråkiga herrar. På 1920-talet kom kvinnorna med i Kennelklubben. Då grundades Unionsektionen för dem som var intresserade av annat än jakthundsraser. Kvinnorna deltog som utställare, uppfödare och funktionärer, men saknades dock som beslutsfattare.

År 1934 grundades en finskspråkig kennelklubb, Suomen Kennelliitto. Då uppfattades plötsligt Kennelklubbens stadgar som stela och gammalmodiga. Språkfrågan blev också snabbt aktuell. Tidigare hade språket aldrig uppfattats som ett problem. På mötena hade det talats både svenska och finska, publikationerna hade varit tvåspråkiga och annonsörerna hade skrivit på vilket språk som helst. Säkert är att det hade funnits dolda motsättningar och att huvudstaden var överrepresenterad i Kennelklubbens styrelse. Splittringen hade dock paralleller inom andra organisationer. På motsvarande sätt hade exempelvis läkarna, Martorna och sjuksköterskornas organisationer splittrats. År 1935 fanns det således två konkurrerande hundorganisationer med samma mål. Kennelliitto värvade aktivt nya medlemmar och före andra världskriget var den finska organisationen nästan dubbelt så stor som Kennelklubben. Visserligen var det överraskande vanligt med dubbelt medlemskap, men officiellt var förhållandet hetsigt, speciellt i Satakunta och Karelen. Dispyterna mellan organisationerna ledde till problem för speciellt stövarveln, som gick i två riktningar.

De flesta uppfödarna registrerade sina hundar hos Kennelklubben. Ända var antalet rashundar lågt i Finland. År 1933 betalades det skatt för 103 496 hundar i Finland, men det totala antalet var säkert betydligt högre. Antagligen var ungefär 10% av dessa rashundar och många av de raser, som dag är vanliga var sällsynta på 1930-talet. År 1937 registrerades hos Kennelklubben exempelvis en labrador och tre collies.

Vinter- och fortsättningskriget innebar kris också för kennelverksamheten. Bristen på livsmedel gjorde att det var svårt att ha speciellt stora hundar och bränslebristen gjorde det svårt att ordna utställningar och prov. De bästa sällskapshundarna evakuerades till landsbygden och det ordnades penningin-

samlingar i Sverige, Danmark och England till förmån för de finska hundarna. Speciellt den karelska björnhunden fick svårigheter under vinterkriget. Först när armén gjorde sin offensiv österut blev situationen bättre. Från de erövrade områdena fick man tag på nytt avelsmaterial, men fortfarande var hundarna mycket olika. Under kriget stod givetvis arbetet med krigshundarna i centrum. Den finländska hundvärlden läste gärna om hundarnas hjältebedrifter och man diskuterade också hundarnas utbildning och medfödda bruksegenskaper. Under krigets gång tvångsrekvirerades också hundar.

Efter kriget stabiliserades förhållandet mellan de bägge organisationerna. Kennelliitos verksamhet växte och i slutet av år 1946 hade man över 4 000 medlemmar. Kennelliitto och Kennelklubben började samarbeta inom Finlands Kennel-Centralorgan och då kunde Kennelliitto också få erkännande utomlands. Ett stabilt samarbete etablerades dock först 1962.

Anneli Mäkeläs undersökning av utvecklingen i den finländska hundvärlden är synnerligen intressant och välgjord. Det är en skicklig kompromiss mellan hundmänniskornas specialintressen och forskningen, som dessutom är välskriven och lättläst. Hon har inte förfallit till att redogöra för vilken foxterrier som varit BIS de flesta gångerna, utan hon sätter in sitt ämne i ett större historiskt och samhällspolitiskt sammanhang. I bakgrunden finns också ett veterinärmedicinskt-historiskt perspektiv, som beaktar hundarnas kynologiska utveckling.

Tyvärr har det i utgivningsskedet gjorts vissa beklagliga kompromisser. Visserligen har boken ett ovanligt långt svenskspråkigt sammandrag, men det räcker inte på långt när. Undersökningen borde i sin helhet ha översatts till svenska. Finland kan idag räknas som ett stort hundland med en ovanligt bred uppslutning kring utställningar och uppfödning. Vår hundhistoria är därför betydelsefull, inte bara för finlandssvenskarna, utan också för alla hundintresserade i resten av Norden.

Lena Huldén

FRÅN FÄLTET

Internationell medeltidsforskning

International Medieval Congress, 12–15 July 1999. International Medieval Institute, University of Leeds.

35th International Congress on Medieval Studies, 4–7 May 2000. Medieval Institute, Western Michigan University, Kalamazoo.

För medeltidsforskarna erbjuds det numera – förutom talrika specialevenemang och mindre konferenser – inte mindre än två internationella kongresser årligen: *International Medieval Congress* (IMC) i Leeds i England och *International Congress on Medieval Studies* i Kalamazoo i Förenta staterna. Tidpunkterna för sammankomsterna har av tradition varit förlagda till universitetsvärldens allmänna semestersäsong, med den amerikanska kongressen förlagd till första veckan i maj och den europeiska till mitten av juli.

Av de två är den amerikanska både äldre och större. När Kalamazoo för första gången år 1962 erbjöd utrymmen för en skara amerikanska medeltidsforskare fanns det mindre än 40 personer närvarande. Utvecklingen har sedermera varit rätt fenomenal och vittnar om evenemangets betydelse för forskarsamfundet, inte minst i Förenta staterna. Den trettiofemte kongressen år 2000 erbjöd drygt 560 sessioner med ca 2 500 aktiva deltagare, men det totala antalet närvarande var kanske dubbelt så stort om de turistande åhörarna räknas med. Den massiva tillströmningen medförde bland annat att det var möjligt att delta i kongressen utan att se skymten av närvarande landsmän eller kända kolleger under de fyra dagar programmet pågick. Uppläggningsen av det enorma utbudet gjorde det nödvändigt att tre gånger dagligen välja mellan kring 50 parallella sessioner, ett val som kunde vara rätt frustrerande inför de många alternativen och som ofta medförde raska promenader över det stora kuperade campusområdet.

IMC i Leeds, med över 300 sessioner och kanske 1 200 deltagare 1999, startade först 1994 som ett europeiskt alternativ till Kalamazoo, vilket även märks i programkommitténs brokiga sammansättning. Uppkomsten av IMC har även, enligt utsago, resulterat i att färre européer sett det mödan värt att resa till Kalamazoo under de senaste åren. Behovet av en mötesplats närmare det medeltida kärnområdet var uppenbart: antalet närvarande i Leeds steg redan på några år till ett tusental. Den begränsade storleken i IMC möjlig-

gjorde även en effektivare tidtabell och en något mänskligare arbetsmiljö, där de slumpmässiga kontakterna forskarna emellan lät sig upprepas och de medföljande pratstunderna oftare ledde till ett utbyte av idéer och en kollegial samhörighetskänsla, i synnerhet under de talrika engelska teapauserna som Kalamazoo saknade.

Till fördelarna med IMC kunde ytterligare räknas den fysiska närvaron av medeltida lämningar i regionen, som de magnifika klosterruinerna Rievaulx och Fountains samt sevärigheterna i staden York, vikingarnas Jorvik. Gamla världen erbjuder likaså en tillgång till högklassiga medeltidsinspirerade teater- och musikföreställningar. IMC excellerade följaktligen med ett utsökt utbud exkursioner och kvällsprogram, som alla förstärkte den personliga upplevelsen av att komma närmare in på det medeltida medvetandet, både intellektuellt och emotionellt.

Kongressernas slagsida, ur den nordliga periferins synvinkel, är den anglosaxiska dominansen gällande deltagarnas ursprung, hemspråk och delvis även intressen. Nord-, central- och östeuropéer förekommer dock till den grad att en del sessioner genomförs utan ett bruk av den internationella forskningens standardspråk, engelskan. Officiellt rekommenderar IMC engelska, franska eller tyska för föredragen, men kongressorganisationen godkänner även andra, "mindre tillgängliga" språk. Trots det är det klart att t.ex. de tyska, franska och skandinaviska medeltidsforskarna är underrepresenterade på bägge orter, ett fenomen som sannolikt beror mera på starka nationalistiska drag i medeltidsuppfattningen än på praktiska språkbegränsningar. Eftersom goda kunskaper i latin är en förutsättning för de flesta forskningsinriktningarna, innebär bruket av romanska språk inte ett verkligt hinder för de flesta deltagarnas förståelse: sessioner förekom faktiskt även på italienska, spanska och franska. Gällande Kalamazoo spelar även den globala ekonomin en roll; den starka dollarn gör det ofta svårt eller rentav omöjligt för de europeiska forskarna att närvara.

De organiserande universitetsinstitutionernas vardagsspråk dominerade dock suveränt i bägge fallen. Mängden sessioner kring Beowulf, Chaucer och engelsk litteratur torde ha tillfredsställt även den mest krävande anglofil. De språk- och litteraturhistoriska studiernas andel var över lag påfallande stor i Kalamazoo, medan Leeds uppvisade en bredare helhetsbild av medeltiden, där även bl.a. kyrko- och socialhistoriska föredrag intog markanta platser i utbudet. Det är dock klart att bägge kongresser på ett eller annat sätt speglade forskarsamfundets kollektiva intressen: sessionerna rymde allt från hagiografi till arkeologi, från mentalitetsfrågor till etnicitetsgator och från genderforskning till 1800-talets medievalism. Ätminstone i Leeds var det dessutom möjligt att följa med vissa tematiserade sessionsserier, s.k. *strands*, utan att någonsin lämna det personliga specialiseringsalternativets inriktning. Mest givande var det dock att behandla programmen som florilegier, genom att uppsöka det som verkade mest intressant vid varje enskilda val av en session värd att följa.

Ingen kongress är fullständig utan en avdelning för skrifter m.m. till salu, en s.k. "Exhibition Hall". Bokförlagen som ställde ut medeltidslitteratur och forskningsresultat i Kalamazoo tog i anspråk ett utrymme som motsvarade en mindre fotbollsplan, men även i Leeds förmådde de fylla ett antal större hallar. Utbudet var uttömmande och utställarna inkluderade även specialister på äldre verk, sigillkopior och manuskriptoriginal. De timmar som spenderades på studiet av de rabatterade förlagsprodukterna erbjöd de facto en insikt i forskningens nutid och intressesfärer som få bibliotek eller institutioner kan frammana. De respektive bokmässorna utgjorde redan i sig en fullgod orsak att överhuvudtaget besöka Kalamazoo eller Leeds, vilket både professorer och bibliotekarier var fullt medvetna om då de bar ut lådvis med nyförvärv för sina institutioners samlingar. Föredragsseriernas mångsidighet lämnade inte heller någon tvekan om nyttan av att delta – antingen med eller utan en egen text – i dessa moderna medeltidsmässor. En vetenskaplig pilgrim från Norden behöver såväl ett vidare perspektiv på den lokala historietolkningen och forskningstraditionen som en möjlighet att upptäcka sina gelikar ute i världen utan de reservationer den nationella universitetskorporativismen ställer till med. De årliga medeltidskonferenserna var, och är säkert även i framtiden, utmärkta för dessa ändamål.

Derek Fewster

Korrigering

I HTF 1/2000 hade Tabell 1 på sidan 52, i Ilkka Mäntyläs artikel *Brottsstatistik från slutet av 1700-talet – en bortglömd rättshistorisk källa*, ett tryckfel. Den **högra** stapeln skall vara Åbo hovrätt 1770–79 och den **vänstra** Vasa hovrätt 1776–79. Vi beklagar förväxlingen.

Medarbetare i detta nummer:

Derek Fewster, fil.mag., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Annette Forsén*, fil.mag., assistent, Helsingfors universitet; *Mikko Huhtamies*: fil.lic., forskare, Helsingfors; *Lena Huldén*, fil.dr, arkivchef, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Sune Jungar*, fil.dr, professor emeritus, Åbo; *Lars-Folke Landgrén*, fil.dr, teol.mag., arkivchef, Brages Pressarkiv, Helsingfors; *Mika Pitkonen*, fil.mag., Helsingfors; *Kristina Ranki*, fil.mag, forskare, Helsingfors; *Veijo Saloheimo*, fil.dr, professor emeritus, Joensuu; *Benedict Sandelin*, fil.mag., forskare, Stiftelsen för Åbo Akademi forskningsinstitut.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av artiklarna av Mikko Huhtamies (övers. Max Engman) och Mika Pitkonen (övers. Anja Heilo)

Innehåll

Mikko Huhtamies: Dyra knektersättare. Avlöning av legokarlar under svensk stormaktstid ..	141
Mika Pitkonen: Uppfostran som grund för människans värde och samhällets väl. Jacob Tengströms uppfostringsideal	155
Benedict Sandelin: Dygd, krig och idrott. Den finska motståndsrörelsens mobiliseringsförsök 1899–1907	174
Översikter och meddelanden	
Veijo Saloheimo, Skogsfinnarnas ursprung	213
Lars-Folke Landgrén, Nordisk presshistorisk forskning	218
Granskningar	
Erik Husberg: Honung, vax och mjöd : Biodlingen i Sverige under medeltid och tidigt 1500-tal. Av Lena Huldén	222
Kaarlo Huotari: Mehiläishoidon kotiutuminen Suomeen ja vaiheet järjestäytymiseen asti itsenäisyyden ajan alulla. Av Lena Huldén	224
O. V. Tjernysjeva: Sjvedskij karakter v russkom vosprijatii (po svidetel' stvam XIX–XX vv.) Av Sune Jungar	228
Ann-Katrin Hatje: Från treklang till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880–1940-talen. Av Kristina Ranki	230
Carl Göran Andrae: Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918. Av Sune Jungar	233
Ingrid Bohn: Zwischen Anpassung und Verweigerung. Die deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm zur Zeit des Nationalsozialismus. Av Annette Forsén	235
Bent Jensen: Björnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945–1965. Av Sune Jungar	238
Anneli Mäkelä-Alitalo: Pennusta pitäen – Suomalaisen kennelhistorian ensimmäiset sukupolvet. Av Lena Huldén	241
Från fältet	244
Korrigerering	247

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 2000: 160 mk, Postgiro 952 63-7. För beställningar till utlandet tillkommer 25 mk.
Lösnummerpris: 50 mk. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.